

The image shows the interior of a church dome. The ceiling is a deep blue, decorated with a pattern of small, golden stars. A large, ornate chandelier hangs from the ceiling on the left. Several classical columns with Corinthian capitals support the dome. The walls are made of light-colored stone or marble. The overall atmosphere is grand and historic.

Vård och restaurering av kyrkliga byggnader

Vård och restaurering av kyrkliga byggnader

Museovirasto
Museiverket

**VÅRD OCH RESTAURERING
AV KYRKLIGA BYGGNADER**

© Museiverket 2021

Redaktörer

Olli Hakli
Elisa Heikkilä

Författare

Olli Hakli
Elisa Heikkilä
Sirkkaliisa Jetsonen
Satu Kähkönen
Päivi Maaranen
Satu Taivaskallio

Antti Pihkala, Kyrkostyrelsen
Saana Tammisto, Kyrkostyrelsen

Specialartiklar

Hanna Kemppi
Anu Laurila och Katariina Laine,
Vahanen Rakennusfysiikka Oy
Lauri Lehto och Jarmo Majamaa,
Räddningsbranschens Centralorganisation i Finland SPEK

Formgivning och layout

Jalo Toivio

ISBN

978-951-616-310-2

ISSN

2243-1357

Museiverkets publikationer 13

**Museovirasto
Museiverket**

Innehåll

	Förord	8
	Handbokens utgångspunkt och uppbyggnad	9
I	Religiösa byggnader nu och i framtiden	11
	Det kyrkliga byggnadsarvet	12
II	Vad är församlingarnas kulturegendom?	19
	Den evangelisk-lutherska kyrkans byggda kulturarv	20
	Den ortodoxa kyrkans byggda kulturarv	36
	Det arkeologiska kulturarvet i kyrkliga byggnader, på kyrkogårdar och på begravningsplatser	48
III	Bra underhåll och vård av byggnader	51
	Fastighetsskötsel i värdefulla byggnader	52
	Underhåll efter årstid	60
	Vård och renovering efter byggnadsdel	66
IV	Renoveringar och förändringar i kyrkliga byggnader	83
	Planering av renoveringsprojekt för kyrkor	
	– utredningar och expertsamarbete	84
	Konditionsgranskningar och undersökningar av inomhusluft och skadliga ämnen vid reparation och underhåll av kyrkliga byggnader	104
	Beaktande av arkeologiskt kulturarv vid renoverings- och ombyggnadsprojekt	112
	Brandsäkerheten i kyrkor	116
V	Vad kan en kyrka användas till?	125
	Användningen av kyrkor förändras	126
	Källor och litteratur	136
	Bildförteckning	144

Förord

Kyrkorna är vårt äldsta kulturarv i obruten användning. De har förändrats och levt med sin tid. Också nybyggda kyrkor är alltid en tolkning av en lång tradition. Kyrkor har en synnerligen stark identitet som är värd att bevaras.

Kyrkor kräver daglig, god vård. Varje kyrka är unik och kräver kunskaper om den specifika kyrkan och hur den fungerar. Utöver församlingarnas verksamhetsmässiga och ekonomiska behov är omsorg om kyrkors kulturhistoriska värden och arkitektoniska särdrag ett viktigt element i värnandet om kyrkornas arv.

Våra medeltida kyrkor är det mest synliga exemplet på denna tradition. Ändringar har gjorts allteftersom behoven förändrats, huvudsakligen så att de bildar naturligt överlappande tidsskikt. Olika tiders ändringar bildar konkret historia. I nyare kyrkor finns det av naturliga skäl färre skikt, och dessa kyrkor är alltså i mest ursprungligt skick. Samtidigt har de ofta ett slipat uttryck och är därför särskilt känsliga för förändringar. Kyrkor tål inte vilka ändringar som helst.

Det är som om tidens gång accelererade och förändringstrycket och kraven bara ökade hela tiden, också i kyrkan. Ekonomin stramas åt. Församlingarna har många, ibland rentav för många, byggnader. Användningssätten förändras och blir flexibla. Församlingsmedlemmarna blir kanske färre. Hur kan man vårda och reparera, använda och förnya kyrkan så att också tröskeln att besöka den blir så låg som möjligt?

Den här handboken är framför allt riktad till dem som ansvarar för och verkar i evangelisk-lutherska och ortodoxa kyrkor. I många delar är den emellertid allmängiltig och lämpar sig, *mutatis mutandis*, också för tillämpning på andra värdefulla byggnader.

I publikationen formuleras svar på stora frågor och betydelsefulla detaljer. Vad är det kyrkliga byggnadsarvet? Hur ska kyrkor dokumenteras och vad finns det att veta om dem? Hur kan kyrkliga byggnader skötas i enlighet med deras värde? Hur ska kyrkor renoveras och förändras så att deras betydelser och särdrag bevaras samtidigt som ändringarna och tilläggen blir naturliga och högklassiga? Och på ett sätt som gör det så lätt som möjligt för församlingsmedlemmarna att acceptera dem?

Svaren på dessa och handbokens övriga frågor handlar om den kulturella och socioekonomiska hållbarheten i kyrkosamfunden. Vid sidan om dessa aspekter har även ekologiska synpunkter framhållits allt tydligare. Det är inte lätt att bära samhällsansvar, särskilt när det även förutsätter fungerande lösningar på praktiska spörsmål. Hur ska man utreda och åtgärda problem med inomhusluften eller skadliga ämnen i kyrkor? Hur ska man lösa tillgänglighets- och brandsäkerhetsfrågor?

Publikationen har utarbetats i gott samarbete mellan kyrkosamfunden, experter och Museiverket, utifrån den breda expertis de besitter. Ett stort tack för detta till alla som bidragit.

Mikko Härö

Audelningsdirektör, Kulturmiljötjänster, Museiverket

Handbokens synvinkel och uppbyggnad

Den här handboken är avsedd för alla anställda och förtroendepersoner i församlingarna. Utgångspunkten har valts med tanke på att de som ansvarar för byggnader ska kunna bilda sig en översikt över underhållsrutiner, planering av renoverings- och ombyggnadsprojekt, administrativa frågor och beställning av de undersökningar eller utredningar som ett projekt förutsätter. Handboken är till för representanter för beställaren, byggherrar, planerare, entreprenörer och dem som ska utföra arbetena. Handboken tjänar som stöd för beslutsfattandet i församlingarna. Kunskapen kan utnyttjas för vård av olika typer av religiösa byggnader.

Första kapitlet ger en översikt över de religiösa samfund som verkar i Finland och deras nuvarande byggnadsbestånd. I kapitlet behandlas även skyddet av kyrkliga byggnader och centrala byggnadsvårdsaktörer. Andra kapitlet presenterar byggnadsarvet inom de kyrkosamfund som har beskattningsrätt och det arkeologiska kulturarvet i anknytning till kyrkor. I tredje kapitlet behandlas vård, underhåll och daglig vård av kyrkliga byggnader. I kapitlet görs en genomgång av vilka åtgärder som ska komma ihåg under de olika årtiderna, och kyrkliga byggnader, byggnadsdelar och underhållet av dem presenteras i huvuddrag. Fjärde kapitlet berättar om genomförandet av renoverings- eller ombyggnadsprojekt i kyrkliga byggnader. Kapitlet redogör för de administrativa åtgärderna i anknytning till sådana projekt. I kapitlet behandlas även processen med beställning av konditionsgranskningar eller undersökningar av inomhusluften och skadliga ämnen. Dessutom dryftas åtgärder för förbättrad brandsäkerhet och hur det arkeologiska kulturarvet ska beaktas vid kyrkliga byggprojekt. I femte kapitlet beskrivs utsikterna för det kyrkliga byggnadsarvets framtid och de vanligaste ändringsbehoven i kyrkliga byggnader.

Handboken baserar sig på boken *Kirkkojen hoito ja restaurointi* (Vård och restaurering av kyrkor, ej översatt), som Museiverket publicerade 2003. Dessutom utgår den från andra tidigare publicerade handledningar och Museiverkets arbete med det kyrkliga byggnadsarvet. I den nya publikationen har olika typer av kyrkliga byggnader och deras framtidsutsikter beaktats bättre. Handboken har planerats och författats i samarbete med representanter för de evangelisk-lutherska och ortodoxa samfunden, Räddningsbranschens Centralorganisation i Finland och andra experter.

I

Religiösa
byggnader
nu och
i framtiden

Det kyrkliga byggnadsarvet

Kyrkorna och miljöerna runt om dem representerar i Finland kontinuiteten i den andliga och materiella kulturen från medeltiden till våra dagar. Den evangelisk-lutherska kyrkan har omkring 800 kyrkor. De ortodoxa kyrkorna och bönehusen är närmare 200 till antalet.

Kyrkan är ofta det synligaste monumentet i såväl stads- som bya- och tätortscentrum. Den dominerar landskapet och urskiljer sig ur den övriga bebyggelsen genom sin skepnad. Kyrkorna är ett viktigt element i alla människors livsmiljö, oavsett om man själv använder kyrkorna.

Skydd av det kyrkliga byggnadsarvet

Skyddet av kulturarvet beaktas i flera regelverk, särskilt i markanvändnings- och bygglagen, lagen om skyddande av byggnadsarvet, lagen om fornminnen och naturvårdslagen.

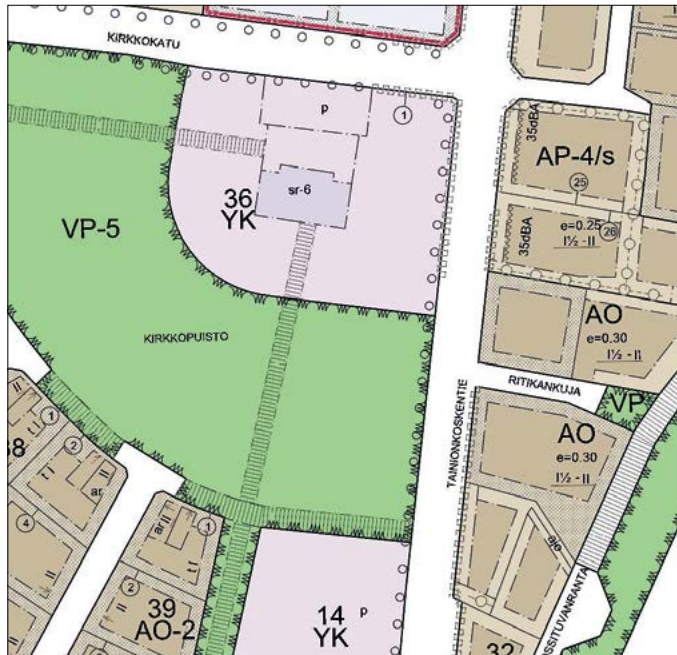
Om skyddandet av den evangelisk-lutherska kyrkans kulturarv föreskrivs i kyrkolagen. Enligt kyrkolagen är syftet med skyddande av byggnadsarvet att ”trygga den kyrkliga byggda kulturmiljön som en del av kulturarvet, värna om byggnadens egenart och särdrag samt främja kulturellt hållbar vård och användning av byggnaden”. Kyrkolagen skyddar kyrkliga byggnader som har uppförts före 1917. Enligt kyrkolagen är kyrkliga byggnader kyrkor och klockstaplar, jordfästnings- och gravkapell samt med dem jämförbara byggnader på en begravningsplats. Skyddet av en byggnad gäller också byggnadens fasta inredning, målningar och konstverk som hör till byggnaden samt byggnadens gårdsområde. Skyddet i kyrkolagen tillämpas även på kyrkotomter, på inhägnader och portar som hör till en kyrkotomt eller begravningsplats och på hjältegravar.

Det finns cirka 520 evangelisk-lutherska kyrkor som skyddas direkt med stöd av kyrkolagen. Utöver dessa har 45 yngre kyrkor, uppförda åren 1924–1969, skyddats genom ett särskilt beslut om skydd. När reparationer eller ändringar planeras för kyrkliga byggnader som är skyddade eller har tagits i bruk för minst 50 år sedan, ska församlingen be Museiverket om ett yttrande redan i planeringsskedet.

Om skyddandet av den ortodoxa kyrkans kulturarv föreskrivs i lagen om ortodoxa kyrkan. Cirka tjugo kyrkor skyddas med stöd av lagen om ortodoxa kyrkan. Också denna lag skyddar automatiskt kyrkor som uppförts före 1917.

Vägkyrkor står öppna sommartid och är tillgängliga för resenärer och andra intresserade.

Kyrkliga byggnaders skyddsstatus bör kontrolleras i kommunens aktuella detaljplan. Ofta skyddas värdefulla byggnader i planer som görs upp enligt markanvändnings- och bygglagen, såsom är fallet med Tainiökoski kyrka i Imatra.

Byggnadsskyddet omfattar även en byggnads fasta inredning, målningar och konstverk samt gårdsplanen.

Också byggnader eller platser som inte omfattas av skyddet i kyrkolagarna kan vara skyddade. De kan vara föremål för skyddsbezeichnungar och skyddsföreskrifter i planer enligt markanvändnings- och bygglagen. Dessutom är en stor del av kyrkomiljöerna byggda kulturmiljöer av riksintresse (RKY). Enligt de riksomfattande målen för områdesanvändningen ska deras värden tryggas i landskapsplaneringen och kommunernas planläggning. Också andra kyrkor, jordfästningskapell och bönehus är värdefulla byggnader, även om de inte skyddats.

Prästgårdar och församlingshem räknas inte som kyrkliga byggnader. De kan ändå ha skyddats i planläggningen eller med stöd av lagen om skyddande av byggnadsarvet.

Församlingarna och kyrkoförvaltningen som kulturarvsvaktare

Församlingarna intar en central roll i arbetet med att underhålla det kyrkliga byggnadsarvet. Församlingarna har byggnader, fastigheter och verksamhetslokaler som de äger, förvaltar och använder. Fastighetsutgifterna utgör en betydande del av församlingsekonomi.

Kyrkostyrelsen sköter den evangelisk-lutherska kyrkans gemensamma förvaltning, ekonomi och verksamhet. Den bereder den kyrkliga lagstiftningen och deltar i renoverings- och ombyggnadsprojekt på skyddade kyrkor. Kyrkostyrelsen beviljar byggnadsunderstöd både i form av bidrag inom ramen för den statliga finansieringen

Definition av kyrka

Det som till vardags kallas kyrka och används som sådan är inte nödvändigtvis en sådan kyrklig byggnad som avses i kyrkolagen, som gäller den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Ända sedan kyrkolagen av 1869 har uppförandet av kyrkor förutsatt ett förvaltningsbeslut. De kyrkor som avses i kyrkolagen är enbart sådana byggnader för vilka beslutet om uppförande har underkastats fastställelse på det sätt som lagen kräver. Om inte bestämmelserna för byggandet av kyrkor har följts vid uppförandet, medför inte invigningen av byggnaden som kyrka att den får ställning som kyrka enligt kyrkolagen. Beslut om byggande krävs emellertid inte för gudstjänstlokaler som byggts innan 1869.

Beslut om byggande av jordfästningskapell har inte behövt underställas kyrkostyrelsen för fastställelse förrän sedan 1964.

Utredningen av en kyrkobyggnads administrativa ställning ankommer på den församling som nu äger byggnaden. Vid behov görs det tillsammans med Kyrkostyrelsen.

Uspenskijkatedralen i Helsingfors är Västeuropas största ortodoxa kyrka.

Finlands religiösa samfund

Den evangelisk-lutherska kyrkan är Finlands största religiösa samfund. Den har omkring fyra miljoner medlemmar, vilket betyder cirka 70 procent av befolkningen. Verksamheten täcks med skattemedel. Evangelisk-lutherska kyrkan har cirka 380 församlingar. Den andra av våra två kyrkor med beskattningsrätt är den ortodoxa kyrkan med omkring 60 000 medlemmar.

Det finns åtta katolska församlingar med totalt cirka 14 000 medlemmar i Finland. Det finns åtta katolska kyrkor. Dessutom har samfundet två kapell. Bland de övriga religiösa samfunden finns exempelvis anglikanska kyrkan och de så kallade fria kristna rörelserna, bland annat frikyrkor, adventister, baptister, pingstvännen, metodister och Frälsningsarmén.

Ett annat religiöst samfund är Jehovas vittnen med 17 000 medlemmar. Det finns knappa tvåtusen judar i Finland, med två synagogor. En växande religiös folkgrupp är muslimerna. De muslimska samfunden hade 2019 tillsammans cirka 17 000 medlemmar. I Finland statistikförs enbart medlemskap i religiösa samfund, så det verkliga antalet religionsutövare är större. Det finns cirka 1,3 miljoner som inte hör till något religiöst samfund.

Synagogan i Helsingfors är ett av landets två judiska centrum för religion och kultur. Dess inredning är välbevarad. Synagogan ritades av Jac. Ahrenberg, och färdigställdes 1906.

och som stöd ur kyrkans centralfond. Kyrkostyrelsen har en överarkitekt som ger rådgivning i frågor som gäller byggnader, renovering och restaurering. Dessutom finns det experter på markanvändning och kulturarv (fast och flyttbart) vid Kyrkostyrelsen.

Den ortodoxa kyrkans kyrkostyrelse sköter kyrkans gemensamma angelägenheter, ser till att kyrkomötets beslut verkställs och bevakar kyrkans intressen överlag. Administrativa, praktiska och ekonomiska ärenden som hör till kyrkostyrelsens behörighet sköts av servicecentralen för den ortodoxa kyrkan i Finland. En fastighetschef ansvarar för kyrkans fastighetservice och agerar bland annat kyrkans representant vid planeringen av renoveringsprojekt. Fastighetschefen ger församlingarna och klostren experthjälp och lägger fram förslag på hur centralfondens bidrag för grundläggande renoveringsarbeten ska fördelas.

Museiverkets roll i arbetet med det kyrkliga kulturarvet

Museiverket är en statlig myndighet som är expertmyndighet i frågor som rör det kyrkliga kulturarvet. Dess uppgift är att styra och övervaka vården av kyrkliga byggnader och miljöer samt planeringen och genomförandet av reparationer och ombyggnadsarbeten. Museiverket har en viktig roll i fråga om att styra och övervaka vården av och reparationer på skyddade kyrkliga byggnader. Museiverket strävar även efter att på bredare front påverka frågor som rör det kyrkliga kulturarvet. Museiverket ger handledning vid restaurering och med utredningar och undersökningar, publicerar anvisningar för vård och reparation av byggnader och deltar i samarbetsprojekt. Museiverket samarbetar med kyrkosamfundens förvaltning och församlingar.

Museiverkets uppgifter utgår från lagstiftningen. Såväl kyrkolagen om den evangelisk-lutherska kyrkan som lagen om ortodoxa kyrkan förpliktar församlingarna att be Museiverket yttra sig när ändring av skyddade kyrkliga byggnader planeras. Dessutom tillämpas förfarandet med utlåtanden på evangelisk-lutherska kyrkliga byggnader som tagits i bruk för minst 50 år sedan. Museiverket övervakar även efterlevnaden av lagen om fornminnen. I och omkring kyrkor kan det finnas objekt som är fredade enligt lagen om fornminnen. Förutom förhistoriska objekt fredar lagen om fornminnen även lämningar efter historiska gravar och kyrklig verksamhet. För åtgärder på sådana ska man be Museiverket om utlåtanden. Även tillstånd som behövs för att utföra undersökningar eller rubba objekt ansöks om hos Museiverket.

Hurdana framtidsutsikter har kyrkliga byggnaderna?

Församlingarnas och kyrkosamfundens ekonomi har blivit kärvare och utvecklingen förutspås fortsätta i samma riktning. Enligt prognoser kommer bara omkring hälften av befolkningen att tillhöra kyrkan nästa årtionde. De minskade skatteintäkterna gör det dessutom svårare att underhålla ett stort byggnadsbestånd.

År 2016 slopades församlingarnas andel av samfundsskatten, och i dess ställe trädde en ersättning som betalas ur de statliga budgetmedlen. Denna ersättning används för att finansiera församlingarnas lagstadgade uppgifter, såsom begravningsväsendet, folkbokföring och underhåll av kulturhistoriskt värdefulla byggnader och inventarier.

Santa Maria kyrka i Helsingfors uppfördes 1954 efter arkitekten Kaj Salenius planer. Uppförandet tjänade den växande katolska församlingen i Helsingfors och Nyland.

Församlingarna söker både nu och i framtiden styrka i större helheter. Av Finlands cirka 270 församlingsekonomier planerar många att gå samman eller bilda lösare sammanslutningar. Ofta blir sammanslagning aktuell för grannförsamlingar, men i vissa fall handlar planerna om upp till sju församlingar.

En kyrklig samfällighet är ett lösare förbund än en sammanslagning. Fler samfälligheter är en sannolik utveckling inom den nära framtiden. Enligt kommittén som åren 2015–2016 analyserade kyrkans framtid är det primära alternativet att bilda kyrkliga samfälligheter där samfälligheten är serviceleverantör för självständiga församlingar. Under 2000-talet har antalet församlingar minskat år för år.

Större enheter bedöms ha bättre förutsättningar att sköta fastighets- och personalärenden effektivt. Ofta hänger församlingssammanslagningar ihop med kommunsammanslagningar, men inte alltid. Utvecklingsprojekt pågår i bägge kyrkosamfundet. Den ortodoxa kyrkan eftersträvar ett minskat antal församlingar genom att slå samman flera av dem. Orsakerna står att finna i

ekonomin. Behovet av personal anses minska med en mindre förvaltning. Dessutom har man tänkt avstå från en del av kyrkans fastigheter.

Enligt den evangelisk-lutherska kyrkans framtidskommitté måste nyttjandegraden för församlingarnas fastigheter kunna höjas genom att antalet fastigheter reduceras, sam användning och samägande ökas och lokaler hyrs ut till andra aktörer. Enligt kommittén måste användningen av lokalerna göras mer flexibel, kyrkorummens framtoning och funktioner utvecklas och användningen av dem göras mer mångfunktionell – något som förutsätter förändringar i attityder, verksamhetskultur och lokaler samt en förenklad reglering.

Den arbetsgrupp med uppdrag att utveckla kyrkorummet som Kyrkostyrelsen tillsatt, fortsatte framtidskommitténs arbete åren 2017–2019 och begründande kyrkorummets framtid och användning ur gemenskapsrelaterade, teologiska, rättsliga, ekonomiska och kulturarvsrelaterade synpunkter. De viktigaste punkterna i arbetsgruppens betänkande har sammanställts i kapitel fem i den här publikationen, Vad kan en kyrka användas till?

Förändringar medför utmaningar också för kulturarvsarbetet. Kyrkliga byggnader är levande kulturarv när det är som bäst, och arbetet med att bevara dem för efterföljande generationer måste ske med gemensamma ansträngningar.

II

Vad är
församlingarnas
kultur-
egendom?

Den evangelisk-lutherska kyrkans byggda kulturarv

De evangelisk-lutherska kyrkorna utgör en betydande del av vårt lands mest värdefulla byggda kulturarv. Kyrkorna är i första hand gudstjänstlokaler, men de är också unika byggnader med en viktig plats i ortens historia och folks personliga minnen. Varje kyrka har dessutom en individuell historia när det kommer till uppförande, användning och renoveringar.

Det finns cirka 800 evangelisk-lutherska kyrkor i Finland. De medeltida stenkyrkorna, som byggts under 1200–1500-talen, står för det äldsta kyrkliga byggnadsarvet. Av dessa har 73 bevarats. Av de äldsta träkyrkorna och träkapellen som byggts på 1600-talet finns bara 16 kvar. Dessutom finns det 5 stenkyrkor bevarade från 1600-talet. Också kyrkor som uppförts på 1700-talet är sällsynta i Finland. Utöver cirka 120 träkyrkor har även några stenkyrkor bevarats. Drygt 200 kyrkor som uppförts på 1800-talet finns kvar. Allt som allt har mycket lite av det äldsta byggnadsbeståndet bevarats i Finland. Träkyrkor har förstörts i bränder och rivits för att ge plats för större stenkyrkor. De äldsta kyrkorna är vid sidan om de medeltida slotten de äldsta bevarade byggnaderna i landet, och av de äldsta byggnaderna som finns kvar är en betydande andel just kyrkor. Det, att de flesta av dem fortfarande används av församlingarna, gör kyrkorna särskilt värdefulla.

Bland kyrkorna finns både små men tilltalande kyrkor såsom den i Sodankylä, och viktiga nationella monument som Åbo domkyrka. Bland de yngre kyrkorna finns det många arkitektoniskt betydande verk, såsom Lakeuden Risti i Seinäjoki eller Tempelplatsens kyrka i Helsingfors. Kyrkor har ofta uppförts på centrala och i landskapet betydande platser, och tillsammans med kyrkogården, omgivande natur eller andra byggnader bildar de viktiga miljöer.

En liten del av kyrkobyggnaderna har bevarats i nästan ursprungligt skick, men de allra flesta har genomgått större eller mindre förändringar genom tiderna. Kyrkor har byggts till för att motsvara behoven i växande församlingar och renoverats efter bränder. Ändringar har också gjorts i samband med att gudstjänstlivet förnyats och allteftersom de arkitektoniska idealen förändrats. Även förbättrad användarkomfort, såsom uppvärmningssystem eller belysning, har medfört förändringar. I senare tidens renoveringar har man emellanåt strävat efter att återställa kyrkor till ursprungligt skick.

Under tidernas lopp har inredningen i de äldre kyrkorna omformats till sin nuvarande skepnad. I kyrkornas hägn har kyrkokonst och föremål som använts

Sodankyläs gamla kyrka uppfördes 1689. Kyrkan togs ur bruk när den nya kyrkan blev färdig 1859. Vid reparationer och restaureringsarbeten som gjorts på 1900-talet har man eftersträvat att bevara kyrkans ursprungliga utseende. Numera ordnas det evenemang i kyrkan under sommarmånaderna.

vid kyrkliga förrättningar liksom även inredningar eller delar av inredningar från olika historiska perioder bevarats. Sedan början av 1900-talet har det vanligtvis ordnats arkitekttävlingar i samband med planeringen av kyrkor, och kyrkorna har genomförts utifrån det vinnande eller prisbelönta förslaget. Inredningarna i dessa kyrkor är särskilt noggrant uttänkta helheter, och ofta har konstverken, föremålen och kyrkotextilierna i dem beställts från kända konstnärer.

De äldsta kyrkorna som bevarats från katolska tiden

Kyrkor började uppföras i Finland på 1100-talet för de behov som uppstod genom den kristna tro som den romersk-katolska kyrkan spred. Finlands första kyrkor har sannolikt uppförts i trä. Ingen information om dessa första kyrkor har emellertid bevarats. De tidigaste lämningarna efter kyrkobyggnader i trä härstammar från 1200-talet. De äldsta bevarade kyrkorna är stenkyrkor på Åland. Den som anses vara äldst av dessa är Sankt Olofs kyrka på Jomala, från slutet av 1200-talet.

De flesta av de medeltida stenkyrkorna har uppförts under 1400-talet och början av 1500-talet. De äldsta stenkyrkorna på det finländska fastlandet uppfördes i Egentliga Finland och Nyland. S:t Henriks gravkyrka i Nousis och kyrkorna i

Virmo, Tövsala och Vemo hör till Egentliga Finlands tidigaste kyrkor. Nylands första stenkyrkor uppfördes i Pernå, Borgå och Sibbo. Kyrkobyggandet intensifierades i slutet av 1400-talet och spred sig även till Satakunda, Tavastland och Österbotten. Runt övergången från 1400- till 1500-talet uppfördes exempelvis Ulvsby och Vittis kyrkor i Satakunda och kyrkorna i Hollola, Väna och Sääksmäki i Tavastland.

Vanligtvis användes granit som byggmaterial för stenkyrkor, och de hade tre byggnadsdelar: ett rektangulärt långhus som var det egentliga kyrkorummet, på norra sidan en sakristia och i kyrkans sydparti ett vapenhus, alltså förrummet. Östra delen av långhuset hade separerats till ett kor med en trävägg. I vissa kyrkor byggdes koret så att det var smalare eller lägre än långhuset. Karaktäristiskt för kyrkorna var också det höga sadeltaket, som ofta täcktes med tjärade stavspån. Vissa kyrkor, särskilt de på Åland, fick även ett torn. Invändigt utformades kyrkorna för att valvslås med tegelvalv åtminstone från och med 1400-talet. Tegel användes, utöver för valven, i medeltida stenkyrkor även för dekoration av gavlar och fönster- och dörröppningar. Under medeltiden byggdes långhus med högst tre skepp. Inte alla kyrkor fick emellertid tegelvalv. Väggar och valv utsmyckades med kalkmålningar. Redan i de första stenkyrkorna som uppfördes på Åland fanns det målningar.

En del av de kyrkoprojekt som inleddes i slutet av medeltiden blev aldrig färdiga på grund av ekonomiska svårigheter i församlingarna. I en del kyrkor blev enbart sakristian färdig, i vissa var det valvslagningen som aldrig avslutades och i andra vapenrummet som inte murades. Också inredningen kunde lämnas halvfärdig. De medeltida stenkyrkorna har senare byggts ut, kompletterats och renoverats. En avsevärd del av kyrkorna har ändå i stora drag bevarat sitt ursprungliga utförande. I en del kyrkor har ombyggnadsarbetena emellertid varit så stora att kyrkorna inte längre kan identifieras som medeltida. Det typiska är att kyrkorna senare har utvidgats till korskyrkor eller på andra sätt förnyats mycket grundligt. Utöver medeltida kalkmålningar, altarskåp och helgonstatyer har även dopfuntar i kalksten, nattvardskalkar i ädelmetall och kyrkklockor bevarats i kyrkorna.

I Sagus medeltida kyrka finns det en omfattande samling med adessläkters begravningsvapen.

Pedersöre kyrka
uppfördes i början av
1500-talet och 1787-1795
byggdes den ut och
gjordes om till en
korskyrka.

Övergången till lutherska gudstjänstformer: förändringar i kyrkorummet och dess användning

Kyrkobyggandet såg ganska likadant ut ända in på 1500-talet. Reformationen, den förnyelserörelse som Martin Luther initierade inom kyrkan, började påverka byggandet av kyrkor och deras inredningar under 1500-talet. Förändringarna i kyrkorummets utformning och användning skedde emellertid tämligen långsamt. Till en början handlade förändringarna långt om förändrade maktförhållanden och att kyrkan därför blev fattigare. När Sveriges kung Gustav Vasa bröt loss kyrkan från påven i Rom 1527, befäste han samtidigt sin egen makt över kyrkans göranden och bestämde att värdeföremål och jordegendomar skulle överlämnas till kronan. Medlen för underhåll av kyrkorna minskade, och det blev svårare att slutföra pågående kyrkoprojekt.

De reformistiska tankarna, som syftade till att förändra kyrkans lära och de kyrkliga bruken, spred sig till Finland med teologistudenter som studerat i Tyskland och via Luthers skrifter. På 1530-talet

← Begravningsvapen, som också kallas huvudbaner, användes närmast vid adliga begravningar under Sveriges stormaktstid. Sådana har bevarats i kyrkor och museer. På bilden visas major Alexander Ferdinand von Sackens begravningsvapen i Torneå kyrka. Major von Sacken dog 1694.

↑ Finlands äldsta träkyrka som fortfarande används är Vörå kyrka i Österbotten från 1626. Den var ursprungligen en blockpelarkyrka med västtorn men byggdes ut till en korskyrka 1777.

↑ Blockpelarkyrkan var typisk bland träkyrkor i Österbotten på 1600-talet. Torneå kyrka är den största av de blockpelarkyrkor som finns bevarade.

← En av de bäst bevarade träkyrkorna från 1600-talet är offerkyrkan i Pyhämaa i Nystad, uppförd 1647–1652. Kyrkan är särskilt känd för sina många vägg- och takmålningar.

började krav framställas på att gudstjänster skulle ges på folkspråk, och allteftersom övergavs de katolska ritualerna och bruken, såsom sjölamässor och helgonvördnad. Efter mitten av 1500-talet upphörde man med invigningsceremonierna för den katolska traditionens kyrkor. I början av 1600-talet återinfördes emellertid bruket att inviga kyrkor, men ceremonin fick en annan karaktär och betydelse. De nya sederna etablerades under loppet av 1500-talet: år 1561 antogs en kyrkoordning där en luthersk ordning fastslogs för kyrkans olika förrättningar, och år 1593 blev den lutherska läran statsreligion i Sverige. Den lutherska gudstjänstens bruk etablerade sig emellertid inte förrän in på 1600-talet. Samtidigt började större ändringar göras i kyrkorummet, särskilt i fråga om altarets plats och om sittordningen.

I den lutherska kyrkan förrättades gudstjänsten från huvudaltaret och den tidigare användningen av sidoaltaren enligt katolska tradition förbjöds. Altarna flyttades under 1630–1690-talen till kyrkornas östra vägg, och under senare delen av 1600-talet började man kräva att alla kyrkor skulle ha altarring och knäfall. Altaren invigdes inte längre, och betraktades inte som heliga, så som i den katolska traditionen, utan i luthersk uppfattning var det enbart de förrättningar som föremål eller byggnader användes för som var heliga, inte föremålen eller byggnaderna i sig.

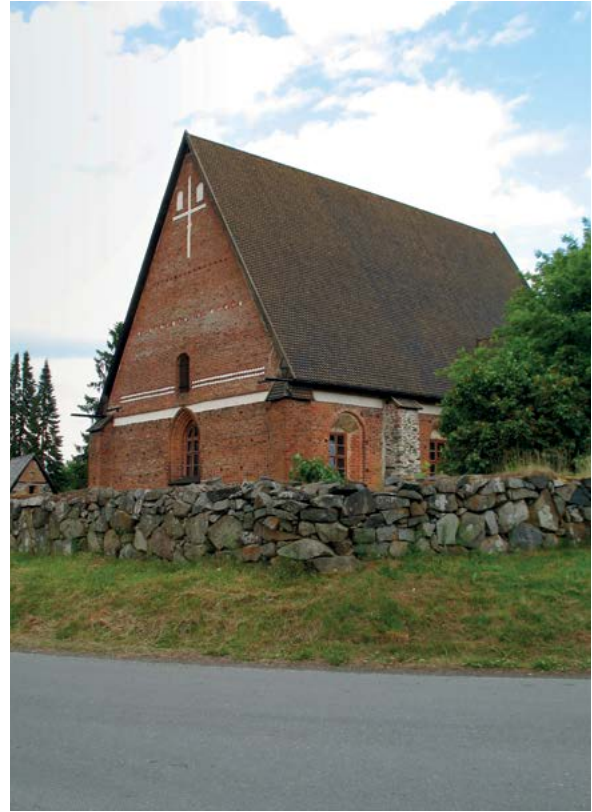

En viktig förändring invändigt var de enhetliga bänkraderna. Också tidigare hade det funnits bänkar i kyrkorna. De hade emellertid byggts av familjer, släkter eller skrän, och de bildade en oenhetlig helhet. Nu ville man ha likadana bänkrader för alla kyrkobesökare, och bänkanskaffningarna började skötas centralt.

Ytterligare ett viktigt element i det lutherska kyrkorummet, utöver ett enda altare och enhetliga bänkrader, var predikstolarna. Predikan fick större betydelse i den lutherska gudstjänsten. Församlingarna uppmanades redan under 1500-talet att ersätta de medeltida amborna, som stod på golvet, till upphöjda predikstolar på en synlig plats ovanför bänkraderna. De nya predikstolarna blev allt vanligare under 1600-talet, och redan i ett tidigt skede blev skulpturer föreställande Frälsaren, apostlarna och evangelisterna ett etablerat inslag. Predikstolar från 1600-talet har till exempel bevarats i Åbo i S:t Marie kyrka och S:t Katarina kyrka.

Under 1600-talet började man även fästa större uppmärksamhet vid altartavlorna. Motiv som passade den lutherska läran valdes ut, till exempel nattvarden, korsfästningen och uppståndelsen. Förnyelsen av kyrkorummet betydde ändå inte att tidigare föremål helt slutade användas. Exempelvis fortsatte man ofta att använda altarskåp från tiden innan reformationen vid sidan om de nya altar-

Ett representativt exempel på en 1700-tals korskyrka är Kimminge kyrka byggd av Matti Honka och färdig 1760. På kyrkogården har även en klockstapel från 1777 bevarats. Den är en typisk österbottnisk klockstapel i renässansstil.

↑ Åbo domkyrka är en av vårt lands mest betydande historiska byggnader. Den är Finlands enda medeltida katedral. Precis som många andra medeltida kyrkor har också Åbo domkyrka byggts, gjorts större, kompletterats och renoverats i många omgångar.

↗ Hattula kyrka är den enda medeltida kyrkan helt i tegel. Avsevärt många medeltida stenkyrkor används fortfarande för gudstjänster.

målningarna. Också träskulpturer från den katolska tiden bevarades, även om det blev förbjudet att tillbedja helgonen. Utsmyckningarna avlägsnades däremot från skulpturerna, och deras betydelse och användningen av dem i kyrkorummet förändrades.

Finlands träkyrkotradition och kyrkobyggande under 1600–1700-talen

Merparten av alla evangelisk-lutherska kyrkor som uppfördes under 1600- och 1700-talen byggdes i trä. Av de kyrkor som finns bevarade hör elva till en finländsk specialitet inom kyrkobyggande, den så kallade österbottniska blockpelarkyrkan. Blockpelarkyrkan var typisk bland träkyrkor i Österbotten under 1600-talet. Det finns också några enstaka blockpelarkyrkor på andra håll i Finland och i norra Sverige. De första uppfördes troligen redan under sen medeltid, i slutet av 1400-talet, och de sista byggdes i slutet av 1700-talet. I blockpelarkonstruktionen har skarvarna mellan stockarna placerats i ihåliga, timrade pelare. Blockpelarna syns som utsprång i kyrkornas ytter- och innerväggar. Vanligtvis finns det ett eller två pelarpar på vardera sidan. Den största bevarade

blockpelarkyrkan, som finns i Torneå, har tre par. Syftet med blockpelarna är att göra den långa ytterväggen i stock stadigare och förhindra den från att ge vika för tyngden av takstolarna och yttertaket. Dessutom har konstruktionen gjorts stadigare genom tvärgående bindbjälkar i kyrksalen inne i kyrkan.

De första korskyrkorna i Finland uppfördes i slutet av 1600-talet. Intrycken till den nya kyrkotypen kom från Stockholm. Korskyrkan, som blev typisk för finländsk kyrkoarkitektur, blev emellertid inte vanlig förrän under 1700-talet. Under slutet av 1700-talet var kyrkobyggandet livligt. Utöver 120 träkyrkor uppfördes 11 stenkyrkor och 130 klockstaplar för att tillgodose den växande befolkningens behov. Flera kyrkor är verkliga prov på de folkliga byggmästarnas skicklighet. En sådan är Petjävesi gamla kyrka, som byggdes åren 1763–1765 under ledning av Jacob Clementsson Leppänen. Kyrkan är också ett Unesco-världsarv. Det finns flera kända kyrkobyggmästare från 1700-talet, exempelvis Antti och Mikael Leppänen som var verksamma i Egentliga Finland, Matti Åkerblom som uppförde flera kyrkor i Tavastland, Antti, Matti och Kaapo Hakola med hemvist i Österbotten och Juhana och Matti Salonen, som verkade i östra Finland och Karelen. Även den österbottniska kyrkobyggarsläkten Rijf hörde till de kändaste. Jakob Rijf var den första av de finländska kyrkobyggarna som studerade arkitektur. Han läste vid konstakademien i Stockholm. Under andra delen av 1700-talet fick korskyrkan flera former. Vid sidan om den likarmade korskyrkan utvecklades även en typ där man försökt göra kyrkorummet rymligare genom sneda hörn som framhäver centrum, avfasning av korsarmarnas ytterhörn eller en kombination av båda formerna (korskyrka med 24 hörn).

Från 1600- och 1700-talen har dekorativa predikstolar, gravplattor i kalksten, begravningsvapen samt ljuskronor, ljusstakar och vägglampetter av mässing bevarats i kyrkorna. Kyrkorummen utsmyckades ofta tack vare donationer, och exempelvis var altartavlor och predikstolar populära gåvor. Adeln var en betydande donator särskilt under 1600-talet. Kyrkor i närheten av herrgårdar pryddes även med begravningsvapen, som hängdes upp intill adelsmäns gravplatser i gravkor. Begravningsvapen från 1600-talet finns fortfarande till exempel i Sagu och Villnäs kyrkor. I vissa kyrkor från perioden finns det bevarade målningar som målades med limfärg på stockväggar och brädvalv. Motiven kunde till exempel vara berättelser ur Gamla och Nya testamentet. Också imponerande draperimålningar runt altare och fönster har bevarats från 1700-talet.

Arkitekternas roll i planeringen av kyrkor växer

I slutet av 1700-talet började man övervaka kyrkobyggen noggrannare. Ritningar och kostnadsberäkningar för alla offentliga byggnader, inklusive kyrkor, skulle godkännas av det kungliga överintendentsämbetet i Stockholm. Efter maktskiftet och Finlands övergång till ett autonomt storfurstendöme inom det ryska kejsardömet 1809, överfördes överintendentsämbetets uppgifter till ett intendentskontor som grundades i Finland. År 1776 bestämdes det att byggnader skulle byggas i eldfasta material. Särskilt landsortsförsamlingar anhöll

Gamla kyrkan i Tammerfors, som blev färdig 1824, ritades av intendentkontorets första chef, Charles Bassi. Klockstapeln från 1829 ritades av hans efterföljare, C. L. Engel.

emellertid om dispens för att fortsättningsvis få bygga kyrkor i trä. Trä behöll sin status som huvudsakligt byggmaterial för kyrkor ännu på 1800-talet. I mitten av 1800-talet stärktes byggnadstillsynen genom att länsarkitekttjänster inrättades. De utbildade arkitekternas ställning i planeringen av offentliga byggnader stärktes, och även kyrkor började byggas huvudsakligen efter arkitekturritningar. Kyrkobyggarnas roll blev att sköta det praktiska arbetet.

De flesta kyrkor som uppfördes i början av 1800-talet var korskyrkor. Särskilt populära blev korskupolkyrkorna. Sådana kyrkor byggdes bland annat i Alajärvi, Lappo, Storå, Saarijärvi och Vetil. Kyrkor byggdes utifrån förutsedd befolkningstillväxt, och byggnader gjordes större än tidigare. Idealerna för kyrkobyggande blev nyklassicismens ljusa, luftiga rum. Idealerna påverkade också äldre kyrkors utseende – kyrkor renoverades genom att fönstren förstörades, väggarna gjordes ljusare och mängden bilddekorationer minskades.

Under senare delen av 1800-talet blev kyrkotyperna och stilarna mer variationsrika. Bland kyrkorna som uppfördes fanns nygotiska tegelkyrkor, såsom Centrala Björneborgs kyrka (1859–1863), nyromanska stenkyrkor såsom Juva kyrka (1862) och träkyrkor med dekorativ snickarglädje, vilket Hankasalmi kyrka (1889–1892) är ett exempel på. Kyrkorna från slutet av århundradet är ofta långhuskyrkor med ett torn i väster och breda, korta korsarmar. Också en betongkor, läktare som kantar kyrksalen, en centralt placerad predikstol och ljusa färger i inredningen är karaktäristiska drag. I kyrkor från den här perioden tenderade man att i färgvalet för altare, altarskrank, predikstol och orgel använda vitt med

dekorationer i guld. På 1800-talet blev också altartavlor i oljefärger och förgyllda ramar allt vanligare.

Vid övergången från 1800- till 1900-talet förenas internationella och nationalromantiska intryck. Kyrkor som uppförts under 1900-talets tidiga år är ofta massiva till det yttre. Kyrkorna kläddes gärna med natursten och planritningen kunde vara asymmetrisk. De har drag som lånats från slotts eller medeltida stenkyrkor och katedraler. Konstnärlig utsmyckning och olika kyrkotextilier är viktiga element i det helhetsintryck som kyrksalen ger. Ornament med växtmotiv uppskattades i utsmyckningen. Till vissa kyrkor från den här tiden, exempelvis Tammerfors domkyrka, beställde man imponerande fresker och glasmålningar av konstnärer. Också ljuskronor i jugendstil, i mässing eller koppar med repoussering, är typiska för perioden.

Kyrkoarkitektur under självständighetstiden

Under självständighetstiden följde kyrkobyggnaderna i allt högre grad de internationella arkitektoniska strömningarna. Man ordnade nästan alltid arkitektävlingar om planeringen av kyrkor, och kyrkorna utfördes i enlighet med det vinnande förslaget eller en prisbelönt ritning. I och med förändringarna i gudstjänstlivet inträdde nya funktionella element i kyrkorna. Också kyrkornas lokalprogram blev mångsidigare. I stället för att bestå av enskilda byggnader började kyrkorna bilda enhetligt planerade helheter av församlingslokaler. Utöver kyrksalen fanns det exempelvis en församlingssal, klubbрум samt ämbetslokaler och bostäder. Kyrkor med mångsidigare lokalprogram blev vanligare under 1950-talet, men de första uppfördes redan i början av 1900-talet.

På 1920–1930-talen uppfördes kyrkor till exempel på trä- och pappersindustriorter, såsom Mänttä (1928), Säynätsalo (1927), Norrmark (1933), Kuusankoski (1929), Varkaus (1933) och Simpele (1933). På de här orterna var industriföretag också finansörer av kyrkobyggen eller deltog i byggkostnaderna. Många kyrkor som byggts på 1920- och 1930-talen uppvisar en diskret högtidlighet invändigt, så som är fallet i Tulumäki kyrka i Jyväskylä från 1929. Typiskt för kyrkor från perioden är att kordelen framhävs och en särskild plats för dop har inretts i koret. På 1930-talet uppfördes de första kyrkorna efter inflytande av den internationella funktionalismen; en i Nakkila (1937) och en i Kannonkoski (1938). På 1940-talet började man bygga nya kyrkor i stället för dem som förstörts under kriget, bland

Centrala Björneborgs kyrka uppfördes 1859–1863 enligt stadsarkitekten Carl Johan von Heidekens ritningar. Länsarkitekten för Åbo och Björneborg, Georg Theodor Ciewitz, har ritat kyrktornet.

↑ Kottby kyrka byggdes 1930 till församlingsskyrka. Den är en av de första stadsdelskyrkorna som finns i Finlands största städer. I anslutning till kyrksalen finns en flygel med församlingssal, klubbrom och andra lokaler. Kyrkan har ritats av Erkki Ilmari Sutinen.

→ Östermarks kyrka från 1953 är den första kyrka som en församling själv föreslog att skulle skyddas. Kyrkan har ritats av arkitekten Elsi Borg och dess altarmålning är konstnären Tove Janssons verk. Kyrkan skyddades med stöd av kyrkolagen 2019.

annat i Salla, Suomussalmi och Rovaniemi (alla tre 1950). Ett typiskt drag för kyrkor som ritades på 1940-talet var ett högt, brant tak. Typen med brant takfall behöll sin popularitet särskilt i tätorter och centrum på landsbygden ännu på 1950-talet.

På 1950-talet byggdes många nya kyrkor. I många av de kyrkor som byggts under andra halvan av 1900-talet intar rum, ljus och material huvudrollen. Naturens närvaro i kyrkorummet har en viktig roll exempelvis i Otnäs kapell i Esbo (1957) och Tempelplatsens kyrka i Helsingfors (1969). På 1950-talet byggdes såväl anspråkslösa förortskyrkor och avskalade citykyrkor som monumentala kyrkor. I 1960-talets kyrkobyggande hänger monumentaliteten samman med dramatik, skulpturala former och blottade material. Till de kyrkor som företräder 1960-talets experimentella betongarkitektur hör exempelvis Lauritsala kyrka i Villmanstrand (1969) och Gamlas kyrka i Helsingfors (1968).

Jordfästningskapell

Evangelisk-lutherska jordfästningskapell är planerade och byggda för jordfästning av dem som går bort. De första jordfästningskapellen uppfördes i slutet av 1800-talet, när begravningsplatserna började förläggas längre bort från kyrkor och tätorter. Byggandet av jordfästningskapell blev vanligare under 1920- och

Lauritsala kyrka ritades av arkitekterna Toivo Korhonen och Jaakko Laapotti. Kyrkan stod klar 1969 och har ett glidformsgjutet betongtak.

Loppis jordfästningskapell från 1966 ritades av Pertti Luostarinen.

1930-talen, och arkitekttävlingar började ordnas för planeringen. Andra världskriget innebar ett avbrott i byggandet, och under 1940-talet färdigställdes enbart ett fåtal jordfästningskapell. Över hälften av alla jordfästningskapell är från 1950- och 1960-talen. De flesta har ritats av arkitekter, och många av dem har byggts efter de förslag som vunnit arkitekttävlingar. Deras arkitektur har i många avseenden följt den moderna finska och internationella arkitekturens ideal och trender. Bland jordfästningskapellen finns såväl anspråkslösa som till arkitektur och utförande sett synnerligen högklassiga byggnader.

Klockstaplar

Vanligtvis placerades kyrkklockorna i klockstaplar, också i de fall där kyrkan hade västtorn. Bottenvåningen i klockstapeln var ett portrum som ledde in på kyrkogården, och längs sidorna fanns rum som användes som bårhus, magasin eller lager. Formen på klockstaplar som uppförts under 1700-talet och början av 1800-talet varierar på olika håll i landet. Bottenvåningen och den ovanpåliggande klockvåningen i en för Österbotten typisk klockstapel i renässansstil är fyrkantig och ovandelen på toppen, lanterninen, är åttahörnig. Bottenvåningen i klockstaplar i Egentliga Finland och Tavastland är fyrkantiga, klockvåningen åttahörniga och

toppen en lökkupol i barockstil. I Östra Finland har klockstaplar en hög botten-
våning, ovanpå vilken det finns en åttahörnig klockvåning.

Konstverk och föremål

En stor del av kyrkornas konstverk och föremål har en gång i tiden varit gåvor
avsedda för utsmyckning av givarens lokala kyrka. De här föremålen är inte lös-
ryckta musei- eller prydnadsföremål, utan de hör till den historiska helhet som
kyrkan utgör, och ofta har de sina traditionella platser i kyrkan. Begravningsrela-
terade vapensköldar på orter där det bött adliga släkter påminner till exempel om
att innehavarna till sköldarna var av ärevärdig börd. Traditionellt hängdes de upp
på en vägg invid gravplatsen.

Votivskepp är typiska gåvor som kyrkorna fått. Votivskeppen har betraktats
som votivgåvor, ett tack för att man räddats från sjönöd, men de kan också ha varit
en beskrivning av gåvogivarens status i samhället eller fungerat som de anhörigas
sätt att minnas offren för sjöolyckor.

Fattiggubbar

En fattiggubbe är vanligtvis en målad människogestalt i trä som hängts upp på
kyrkans eller klockstapelns vägg under ett litet skärmtak. I gubbens bröst eller
famn finns det ett hål där man kan skänka en slant till de fattiga. Fattiggubbar
avbildar ofta tiggande krigsinvalidier med ett amputerat ben eller andra skador.
Fattiggubbarna är särskilt vanliga i Österbotten. Förebilderna till fattiggubbarna
har varit kyrkoskulpturer, eventuellt också galjonsfigurer på skepp. Bartimeus i
Hauho betraktas som det äldsta bevarade exemplaret, som veterligen har tillver-
kats på 1690-talet. Också Brahestads fattiggubbe har tillverkats vid ungefär samma
tidpunkt. De flesta av de fattiggubbar som finns kvar är från 1800-talet.

Fattiggubbarna hör till kyrkomiljön. Om de placeras någon annanstans, till
exempel på ett museum, blir deras ursprung grumligt och de blir konstverk som
frikopplats från sin kontext. Utomhus, oskyddade från vädrets och årstidernas
inverkan, finns det fortfarande omkring 70 fattiggubbar. De står där de alltid stått
och har ofta en intakt struktur, vilket gör dem särskilt värdefulla sett ur de kyrkliga
kulturmiljöernas perspektiv. Instruktioner för underhåll av fattiggubbar finns i
publikationen *Museoviraston ohje ulkona sijaitsevien vaivaisukkojen hoitoon*
(2016).

Orglar

En orgel ingick redan på 1600-talet i vissa kyrkors fasta inredning. Först under 1800-talets senare del blev de emellertid vanliga. I Finland fanns det två orgelfabriker och några mindre byggerier. Orglar kunde även köpas utomlands. De äldsta bevarade orglarna är allkonstverk där bygarna har ägnat särskild uppmärksamhet åt fasadsnideriet och utsmyckning, målning och förgyllning. Orglar har ofta renoverats flera gånger om. Orglar som byggts innan 1900-talet och bevarats i ursprungsskick är synnerligen sällsynta.

I Ulrika Eleonora kyrka i Kristinestad, uppförd år 1700, har orgeln placerats på en liten läktare. Orgeln från 1776 har byggts av orgelbyggaren Nils Strömbäck. Orgeln renoverades och byttes delvis ut under 1980–1990-talen.

Anvisningar för underhåll av orglar

Kyrkostyrelsen har gett ut en handbok, *Orgelprojekt i församlingen. Kyrkans delegation för orgelärenden*. Kyrkostyrelsen. Gudstjänstliv och musik. Publikationer från Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland 2009: 2. Helsingfors.

I Sibelius-Akademinns register över historiska orglar finns uppgifter om alla bevarade orglar som byggts före 1917: *Suomen historiallisia urkuja. Virtuaalikedraali*. Sibelius-Akademin. www2.siba.fi/shu

Kyrkans sakkunnigråd i orgelärenden har utarbetat en handbok i skydd av historiskt värdefulla orglar, *Ohjeet historiallisten arvokkaiden urkujen suojelusta*. Kyrkans central för gudstjänstliv och musik. Kyrkans delegation för orgelärenden, 1998. Helsingfors.

Den ortodoxa kyrkans byggda kulturarv

Hanna Kemppe

Den ortodoxa kyrkans materiella och immateriella kulturarv är en väsentlig, synlig och hörbar del av den finländska kulturen och den nationella egendomen, även om andelen ortodoxa bland Finlands befolkning bara är omkring en procent. Vårt ortodoxa byggnadsarv är till helheten sett mångsidigt, och det sträcker sig från 1700-talet ända till 2010-talet. Helgedomarna delas in i kyrkor och bönehus, alltefter byggnadens status. Om de senare använder man i Finland ibland ordet tjasovna (på finska tsasouna), som kommer från ryska, något som befäster en karelsk-ortodox identitet. I Finland har ordet utvecklats till att enbart avse folkligt byggda kapell som uppförts i byar i Karelen enligt traditionerna i barrskogsbältet i norra Ryssland, samt nyare bönehus som imiterar arkitekturen i dessa.

Ortodoxa kyrkor invigs genom att de konsekreras, det vill säga helgas. I altaret lägger man då ner relikier – kvarlevor som förknippades med helgon och alltså är de föremål som i religiöst hänseende betraktas som de mest värdefulla. Också ett bönehus är ett konsekrerat rum, men de har inget konsekrerat altare och inte nödvändigtvis något altarrum alls. Att kyrkorummet eller platsen helgas betyder att dess tidigare, profana karaktär permanent blir sakral. Sett ur detta perspektiv kommer en plats som helgats alltid att förbli sakral, också fastän byggnaden eventuellt rivs. Samma princip gäller även de föremål som används i heliga rum.

Det mest uppseendeväckande i kyrkointeriören, och ett centralt element i dess utformning, är ikonostasen mellan kyrksalen och altaret. Den består av en fast vägg och en samling ikoner som hängts upp enligt vissa regler. I bönehus finns det inte nödvändigtvis någon ikonostas, utan några enstaka ikoner kan ha grupperats på gaveln i det inre rummet. Organiseringen av rummen i en helgedom följer ofta, oberoende av byggnadens planritning, den indelning som tillämpades i Östromerska rikets, alltså Bysans, och dess influensområdes byggnadstradition. I denna tradition går indelningen från mindre sakralt (det yttersta förrummet) till det mest sakrala (altarrummet).

I församlingar, fängelsekyrkor och andra anstaltskyrkor, inklusive helgedomar i lägercentrum, som hör till den ortodoxa kyrkan i Finland fanns det år 2018 totalt 72 kyrkor och 82 tjasovnor. Dessutom finns det sammanlagt 5 kyrkor och 6 tjasovnor i Valamo munkkloster i Heinävesi och Lintula nunnekloster samt Pokrova brödrasamfund i Kyrkslätt. Märk väl att några av helgedomarna ovan inte är fristående byggnader. I den ortodoxa traditionen kan en helgedom också skapas i något rum till exempel i ett äldreboende eller i anslutning till en kasern.

Tjasovnan i Hattuvåra i Ilomants, tillägnad de heliga apostlarna Petrus och Paulus.

I Finland finns det dessutom ett flertal bönehus som byggs och underhålls av privatpersoner, samt nyare ortodoxa samfundets helgedomar som inte är någon församlings egendom. På grund av striden om tideräkningen på 1920-talet, som gjorde att den ortodoxa kyrkan i Finland splittrades, och den historiska utvecklingen därefter har gjort att det i vårt land även finns några ortodoxa helgedomar som administrativt sett lyder under kyrkan i Ryssland.

Ortodoxa helgedomar som uppförts innan 1917 samt deras fasta inredning, målningar och konstverk samt gårdsplanen skyddas utifrån lagen om den ortodoxa kyrkan (985/2006). På dessa får det inte göras ändringar som äventyrar det kulturhistoriska värdet. Kyrkostyrelsen kan besluta att också en nyare kyrko- eller bönehusbyggnad kan skyddas i det fall att den kunde ha skyddats med stöd av byggnadsskyddslagen (60/1985). Det finns även ortodoxa byggnader bland de byggda kulturmiljöer som bedömts vara av riksintresse.

Man försöker placera ortodoxa kyrkor så att altaret pekar mot öster och huvudingången finns i väster. Vanligtvis står helgedomen fritt på tomten så att man kan gå runt den i procession. I staketet som avgränsar kyrkogården kan det finnas en överbyggd port. Ofta ligger församlingens kyrka eller bönehus i en stad eller ett byacentrum, och begravningsplatsen och dess eventuella helgedomar

på en separat plats. På begravningsplatserna i gamla stadsförsamlingar, såsom Fredrikshamn och Helsingfors, uppförde man under den autonoma tiden några anslående jordfästningskapell vars formspråk följer periodens arkitektur. De utgör en viktig del av kulturmiljön. Om det inte längre finns släktmedlemmar som ansvarar för att kapellen bevaras och underhålls, måste församlingarna vara uppmärksamma på det.

Det äldsta ortodoxa byggnadsarvet

Från 1700-talet fram till revolutionen 1917 hängde formspråket i Finlands ortodoxa kyrkor och planernas utbildningen i stor utsträckning samman med Rysslands arkitekturhistoria och särskilt med arkitektur- och konstidealen i det ryska kejsardömets huvudstad S:t Petersburg. Kyrkoföremål skaffades såväl i de stora verkstäderna som via Konstakademien och ikonmålarverkstaden i Valamo kloster, liksom även i ryska guld- och silversmedsaffärer som specialiserat sig på kyrkoföremål. Formspråket hämtade också inspiration ur de allmäneuropeiska strömningarna; exempelvis nådde empirestilen oss i början av 1800-talet via S:t Petersburg.

Tjasovnan i Hattuvara i Ilomants, tillägnad de heliga apostlarna Petrus och Paulus, är det enda exemplet på en karelsk folklig helgedom i trä som bevarats i Finlands nuvarande territorium. Den äldsta bevarade ortodoxa helgedomen i dagens Finland är emellertid kyrkan i parken i Kirkkopuisto i Lieksa, Kristuksen kirkastumisen tsasouna. Stockarna i det anspråkslösa träkapellet med ett rum har fällts i slutet av 1760-talet.

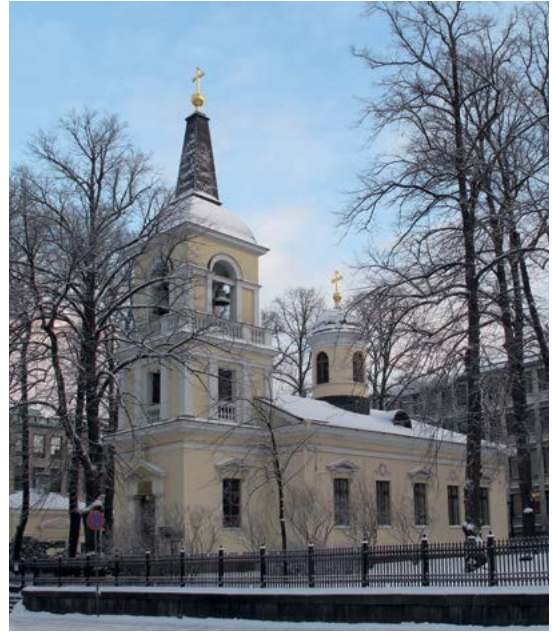
De första stadsförsamlingarna uppstod i områden som Ryssland erövrade av Sverige från och med början av 1700-talet. Deras helgedomar var till en början även ryska garnisonskyrkor. Det nuvarande Finlands äldsta ortodoxa kyrka i Villmanstrands fästning är av sådant ursprung. Samtidigt är kyrkan den äldsta ortodoxa garnisonskyrkan. Efter början av 1800-talet uppfördes kyrkor såväl i de största städerna längs kusten som inåt landet och på garnisonsorter, där församlingskulturen var utpräglad ryskspråkig. Detta skedde ända fram till folkflyttningen efter andra världskriget, delvis också efter det. Till de förnämsta exemplen på nyklassicism hör det nuvarande Kotkas äldsta byggnad, en kyrka som uppfördes för Svensksunds sjöbefästning. Dess inredning, konstverk och kyrkoföremål bildar tillsammans en ypperlig helhet. I Helsingfors ingår Heliga treenighetskyrkan och den omgivande parken i det monumentala centrum som ritades av arkitekten Carl Ludvig Engel (1778–1840). Kyrkan är även den ortodoxa civilförsamlingens utgångspunkt. Beundran för antikens rundformade tempel och Pantheon i Rom avspeglar sig i såväl Engels kyrka i Åbo som den ortodoxa kyrkan tillägnad Petrus och Paulus i Fredrikshamn, som ritats 1837 av Louis Visconti och har ett rysk-nationalromantiskt klocktorn från 1863.

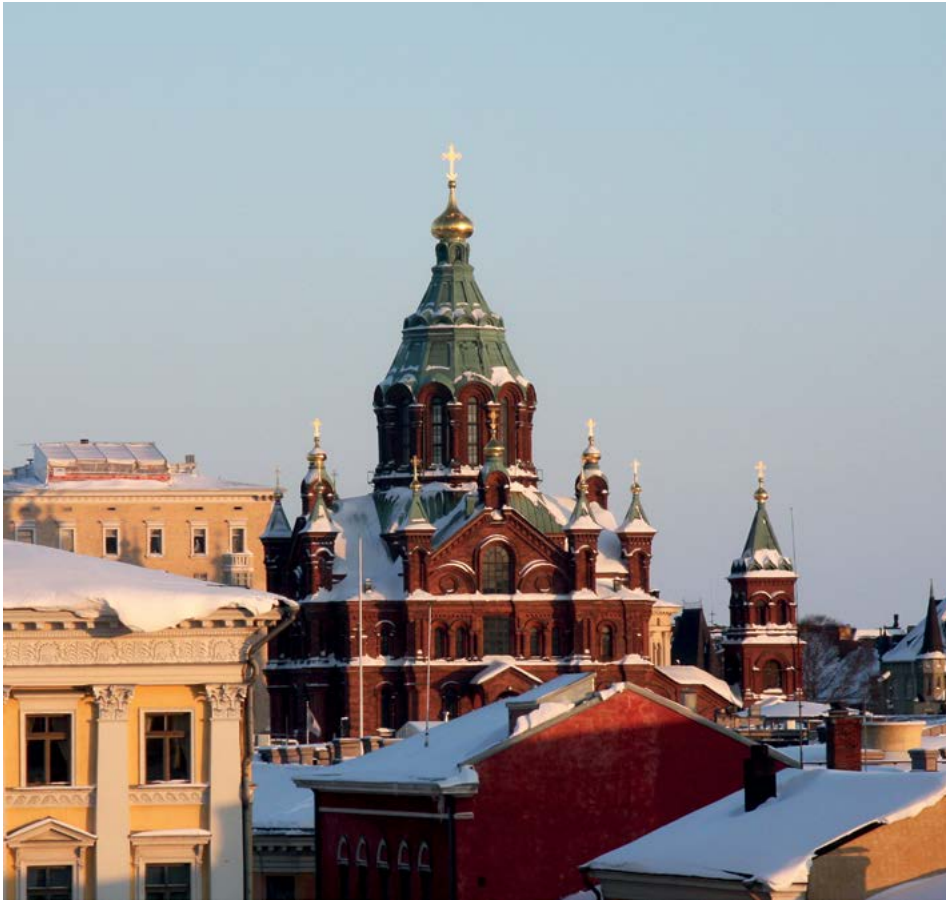
Från och med 1800-talet inkluderar byggnadsarvet flera exempel på sökandet av folkliga motiv och intresset för nationella rötter, något som i olika skepnader ingick i ett bredare allmäneuropeiskt konstfenomen. I Ryssland väcktes intresse för den period som sträckte sig från medeltiden ända till 1600-talet. Den ”ryska

→ Ritningarna till kyrkan i Svensksunds sjöfästning, uppförd 1798–1801 och tillägnad Helige Nikolaos, gjordes av Jakob Perrin, arkitekt vid amiralitetsdistriktet i S:t Petersburg.

→ → Heliga treenighetskyrkan, byggd 1827, är en av Helsingfors äldsta kyrkor. Den har ritats av C. L. Engel. De äldsta föremålen i kyrkan kommer från fästningskyrkan i Luumäki i Taavetti (tidigare Davidstad), som lades ner i början av 1800-talet.

→ Heliga martyrkejsarinnan Alexandras kyrka i neoklassicistisk stil, av arkitekten C. L. Engel 1838–1846.

← Uspenskijskatedralen ritades av Aleksej Gornostajev (1808–1862), en av sin tids främsta arkitekter, och ligger uppe på ett högt berg på Skatudden och är ett av Helsingfors landmärken. Den orappade fasaden i rött tegel var såväl ett effektivt arkitektoniskt medel som en praktisk lösning för att byggnaden skulle stå emot de stränga väderförhållandena.

↗ Heliga apostlalike Vladimirs och apostlalika Maria Magdalenas kyrka uppfördes 1895 i Hangö enligt de ritningar som arkitekten vid Finlands stift, Vasilij Ivanovitsj Barankejev (1850–1902) gjort.

→ Helige Nikolaos nyrenässanskyrka i Joensuu ritades av Grigorij Ivanovitsj Karpov (1824–1900). Han var arkitekt vid S:t Petersburgs stift och arbetade i Valamo, Karelska näset och S:t Petersburgsregionen. Ikonostasen målades i Alexander Nevskij-klostret. Även kyrkans sex ursprungliga klockor har gjutits i S:t Petersburg.

↘ Kuopios katedral är en tämligen liten långhuskyrka med västtorn, utformad med nationalromantiska lökkupoler och kokosjnik (sirliga valvbågar). Den påmålade tegelimitationen på fasaderna täcker över eventuella ojämnheter.

stil” som från slutet av 1800-talet och fram till revolutionen hämtade sin inspiration här har genomgått flera växlingar i tyngdpunkter. Men också i Finland började man bygga upp en finsknationell identitet och stärka dess grundvalar. Dessa strävanden inkluderade även de karelskortodoxa.

Uspenskijskatedralen i Helsingfors, som stod klar 1868, är Finlands och samtidigt Västeuropas största ortodoxa kyrka. Dess fasad i rött tegel, formspråket som inspirerats av den bysantinska centrala planritningen och den moskovitiska kyrkoarkitekturen från 1500-talet, interiörens väggmålningar och den för finska förhållanden exceptionellt högresta ikonostasen – som införskaffats i S:t Petersburg och målats av akademikern Pavel Sjiltsov (1820–1893) – bildar tillsammans ett rysk-bysantiskt allkonstverk.

I Hangö finns det ett exempel på helgedomar som härrör från medel- och överklasskultur, bad- och kurortskyrkorna och de små men dekorativa träkyrkor som villaägare på Karelska näset låtit bygga men som i dag redan förstörts. Hangökyrkan var ursprungligen främst avsedd för ryska badgäster. Byggnaden överlevde också den period som Hangö var utarrenderat till Sovjetunionen, liksom även planerna på att den skulle rivas i början av 1950-talet. Interiören är emellertid inte längre i ursprungligt skick.

Den ortodoxa tron har långa traditioner i Norra Karelen, som i dagens Finland hör till det centrala Karelen och de tidigare gränsområdena för den karelska bosättningen. De äldsta träkyrkorna i det nuvarande Norra Karelen har emellertid inte uppförts förrän i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Joensuu kyrka stod klar 1887. Åren 1888–1892 byggdes, på en vacker plats i de ortodoxas gamla hemtrakter i Ilomants pogost, den klassicerande stilfulla Profeten Elias kyrka efter den peterburgska arkitekten Dmitrij Sadovnikovs ritningar.

Också finländska arkitekter och byggmästare, som inte hade utbildats i Ryssland, ritade ortodoxa kyrkor. Detta är en delförklaring till att böcker med modeller över byggnadsritningar publicerades till stöd för planeringsarbetet. Exempelvis uppfördes kyrkan i Kuopio 1903 efter byggmästare Alexander Isakssons (1866–1924) ritningar. Helgedomen är en variant av den kyrka i rött tegel som Isaksson ritade samma år för fabriksarbetare i stadsdelen Havi i Viborg. Kuopio kyrka blev emellertid på grund av kriget och evakueringen katedral för ärkebiskopen för den ortodoxa kyrkan i Finland. År 2018 flyttades biskopssätet till Helsingfors, men Kuopio kyrka är alltjämt huvudkyrka för Karelska stiftet.

På väg mot en nationell enhetskultur
Helhetsbilden över det ortodoxa byggnadsarbetet påverkas av svårigheterna under början av självständighetstiden och strävan att frigöra den ortodoxa kyrkan i Finland från den slaviska kulturtraditionen. Under inbördeskriget beslagtogs finska staten våren 1918 den ryska statens ansevärd egendom i Finland, i vilka det även ingick en samling ortodoxa kyrkor. Kärnan i dessa egendomar var militärkyrkorna, som under den autonoma tiden inte hade hört till Finlands biskopsstift utan lytt under militärförvaltningen. Å andra sidan

användes kyrkorna i Tammerfors och Fredrikshamn både av den civila och den militära församlingen.

En del av de före detta militärkyrkorna togs åter i bruk under perioden 1920–1950. Kyrkornas tydligaste tecken på ryska influenser i det arkitektoniska formspråket och på dess ursprungliga ändamål avlägsnades. En del av militärkyrkorna revs. Dessa åtgärder innebar avsevärda ingrepp i landskapet. De före detta militärkyrkornas betydelse som kulturarv har många lager. Deras nuvarande dräkt innehåller fortfarande referenser till den ryska ortodoxa kulturen. Å andra sidan ger de uttryck för attityder i historien och för att det i Finland finns kulturarv som under gångna årtionden betraktats som främmande. Dessutom har dessa byggnader fått nya kulturella betydelser under den period som följt efter förändringarna. En del tidigare militärkyrkor har senare återförts till ortodoxa kyrkan. Detta gäller till exempel kyrkorna i Kouvola och Torneå på 1980-talet. Den ursprungliga inredningen och kyrkoföremålen, som harmoniserade med den arkitektoniska utformningen, har emellertid mer eller mindre försvunnit.

Mellan krigen sökte man efter en karelsk-finsk arkitekturstil, utplånade ryska drag och försökte under ledning av finska staten förankra en enhetskultur. Inom ramen för ett nationaliseringsprogram under den ortodoxa kyrkans kyrkostyrelse ledde detta till att Karelen fick en smärre uppsättning kyrkor och enkla bönehus enligt typritningar. I det nuvarande finska territoriet har enbart en av dessa bevarats – bönehuset i Lieksa. Byggnaden utgör församlingssal, och dess ursprungliga, mycket anspråkslösa inredning har inte bevarats.

Ortodoxa kyrkan i Finland förlorade under åren 1939–1944 omkring 90 procent av sina egendomar på grund av kriget. Bland dessa fanns även dess äldsta kyrkor. Omkring 70 procent av medlemmarna tvingades lämna sina hembygder i den ortodoxa kulturens tidigare huvudsakliga område i Karelen. På grund av detta har det mesta av det befintliga ortodoxa byggnadsarvet i Finland tillkommit senare än 1917, och utgör alltså delvis en sorts fragment av ett tidigare, betydligt större byggnadsbestånd. Å andra sidan har kyrkor och kapell som byggts efter kriget läkt en del sår efter den traumatiska perioden och låter den ortodoxa kulturen framträda i nya omständigheter. Såväl deras arkitektoniska formspråk som evakuerade kyrkoföremål som omplacerats i samband med återuppbyggnaden innefattar referenser med många lager och varierande betydelser till kulturarvet från perioden före krigen. Dessutom är de ett tecken på strävan efter förankring i nuet och skapandet av ett kontinuum in i framtiden.

Med stöd av 1949 års lag om återuppbyggnad av den ortodoxa kyrkan finansierade den finska staten åren 1950–1961 byggandet av 13 kyrkor och

Helige Alexander Nevskij och Helige Nikolaos kyrka i Tammerfors är en eklektisk byggnad i rött tegel. Den uppfördes åren 1896–1899 på en för stadsbildens central plats efter ritningar av soldatingenjör, överste T. U. Jazykov.

Den före detta ortodoxa kyrkan i Riihimäki var tidigare tillägnad Kristi förklaring och var en militärkyrka som efter inbördeskriget tjänade som lagerbyggnad med stympade torn, tills den renoverats och 1960 invigdes som luthersk garnisonskyrka. Där det rivna klocktornet stått byggdes en enkel klockstapel med tak ovanför huvudingången. Lökkupolen som rivits i altargaveln ersattes med ett flackt tättak.

Efter en stor brand i Lieksa 1934 uppförde den ortodoxa lokalbefolkningen ett bönehus till Den helige ande. Den var en stark influens för den ortodoxa identiteten bland flyktingar som kommit från det ryska Karelen. Ritningarna baserade sig på ett klassicerande formspråk gjordes av den mest produktiva av dem som planerade ortodoxa helgedomar under 1930-talet, byggmästare Johannes Brocke (1900–1961).

42 bönehus samt prästgårdar och begravningsplatser. Befolkningen från de 18 ortodoxa församlingarna i det avträdde området omplacerades i 11 gamla och 14 nya församlingar som grundades för de evakuerade. Omplaceringen av befolkningen spred ortodox bebyggelse till områden i Inre Finland där sådan inte funnits tidigare. Formspråket i de nya helgedomarna påverkades dels av synpunkterna i återuppbyggnadskommittén som koordinerade arbetet, dels av de typlösningar som befanns fungerande med tanke på de knappa resurserna och strama tidtabellerna. Även de finländska arkitekter som valdes ut för uppgiften – bland andra Ilmari Ahonen, Toivo Paatela och Selim Savonius – hade inflytande genom sin strävan att hålla sig till det modernistiska formspråket och skapa ett byggnadsbestånd som bara i ringa grad avvek från majoritetskulturens arkitektur. Trots detta uppvisar periodens helgedomar diskreta detaljer som stiliserat anspelar på den ryska arkitekturens formlösningar eller på vissa kyrkliga byggnader som gått förlorade under kriget.

Till de banbrytande dragen i det materiellt och psykiskt sett enorma återuppbyggnadsarbetet var att helgedomarnas inredning, framför allt ikonostasernas ikoner i oljefärger, beställdes från finländska konstnärer. Inom ramen för de inredningsplaner som ingick i återuppbyggnadsprogrammet tillverkades omkring 350 nya ikoner. De återspeglar strävan mot den gamla ikonkonstens framtoning under en period då det ”nya ikonmåleriet” – som banade väg för det numera mycket populära fenomenet med ikoner i tempera enligt de medeltida idealen – alldeles nyss hade nått Finland.

Förankrat i traditioner

De nuvarande huvudsakliga inspirationskällorna för det ortodoxa formspråket, lösningar som utgick både från de karelska timmerkyrkorna och den rysk-bysantiska stenkyrkoarkitekturen, började etablera sig från slutet av 1950-talet. Detta

Den ortodoxa kyrkan i Pielavesi, tillägnad apostlarna Petrus och Paulus, uppfördes åren 1953–1958 efter ritningar av byggmästare W. Korhonen. Kyrkan är från återuppbyggnadstiden och uppvisar medvetenhet om den ryska arkitekturtraditionen. I helgedomen, som uppfördes efter förebild av Johannes Döparens skete i Valamo kloster, placerades 1958 ramen till ikonostasen i en garnisonskyrka som rivits i S:t Michel. Ramen gjordes om för det nya ändamålet.

Heliga Profeten Elias kyrka (1958) vid begravningsplatsen i Lappviken i Helsingfors är det första efterkrigstida exemplet på användning av Rysslands medeltida konst- och arkitektur arv, och samtidigt en antydning om det nära samarbetet mellan Finlands ortodoxa och det internationella emigrantsamhället. Keramikern Michael Schilkin (1900–1962) ritade relieferna som finns på ytterväggarna. Inredningen har ett betydande kulturellt värde. Temperaikonerna i ikonostasen beställdes från kända ikonmålare i föreningen Ikona, som verkade i Frankrike. De är det första exemplet på återkomsten i Finland av den ryska traditionen att måla ikoner med tempera. I helheten ingår också begravningsplatsens vita portkonstruktion.

påverkades av en fördjupad historiemedvetenhet, enhetskulturens mindre tvingande grepp och den ortodoxa befolkningens gradvisa multinationalisering.

Den karelsk-nostalgiska "tjasovnarenässansen" banade väg för bönehus med stockväggar, inspirerade av specifika förebilder, och redan på 1950-talet byggdes utanför återuppbyggnadsprogrammet och på 1980-talet i ännu högre grad. Det bör dock påpekas att industriellt timmer ger ett annorlunda resultat än folkbyggarnas material gjorde. De vanligaste förebilderna, de karelska tjasovnorna i Tolvajärvi och Ägläjärvä, byggdes redan på 1920-talet i den nationella landskapsbilden. Arkitekten Kaj Englund (1905–1976) tog den förra som utgångspunkt för Helige Nikolaos tjasovna i den vitahavskarelska byn Kuivajärvi, uppförd 1937. Den förstördes under vinterkriget men återuppfördes 1958 efter samma ritningar. Tjasovnan i Ägläjärvä har dessutom använts som mall för flera andra bönehus, antingen som sådan eller via Englunds ritningar. Den första av dessa var Den heliga treenighetens tjasovna i Alapitkä i Lapinlax 1952.

I det yngre ortodoxa byggnadsarvet finns det tack vare arkitekten Ivan Kudrjavezews (1904–1995) arbete exempel på kopplingar till den internationella emigrantarkitekturen. Kunskaper som fördjupats av utforskningar av den ryska kyrkokonstens historia gjorde de medeltida kyrkorna i Novgorod, Pskov och Vladimir-Suzdal till förebilder. Karaktäristiskt för dessa är ljusrappade väggytor och användningen av zvonitsa, klockmurar, i stället för klocktorn. Öppet ryska förebilder har alltsedan 1980-talet åter blivit en centralare del av det ortodoxa

bildspråket. Dessutom har man genom kyrkokonsten allt tydligare velat kommunicera den administrativa omvandling som härrör från 1920-talets början, när kyrkan lösgjorde sig från den ryska och övergick till att lyda under Konstantinopels patriarkat. Den första kyrkan att direkt inspireras av en grekisk förebild, och där greker även deltog väsentligen i genomförandet, var den som uppfördes i samband med det ortodoxa seminariet i Joensuu 1995.

Inom den ortodoxa kyrkokonsten har det gradvis vuxit fram en strävan att göra renlärighet till rättesnöre. Exempelvis verkar användningen av precisa och specifikt namngivna helgedomar som förebilder ha stött en övertygelse bland medlemmar i minoritetskulturen att det valda formspråket företräder ”äkta” ortodoxi. Valet och användningen av förebilder görs emellertid oundvikligen postmodernt genom omtolkningar av historien.

Till de nyaste fenomenen som påverkar byggnadsarvet och berättar om förhållningssätten till det hör ombyggnadsarbetena som görs på helgedomar från återuppbyggnadsperioden. De kan modifieras såväl utvändigt som invändigt. Å ena sidan torde avsikten var att utplåna det som kanske ses som beklämmande efterkrigstida knapphet, ett formspråk som betraktas som icke-traditionellt och

Kyrkan för det ortodoxa seminariet i Joensuu ritades av arkitekten Ilkka Valkama utgående från ett förslag av ambassadören Anastasios Sideris, med Panagia Chalkeon-kyrkan (Thessaloniki) från 1000-talet som förebild. Väggmålningarna planerades och utfördes av ikonmålaren Konstantinos Xenopoulos och hans studenter. Kyrkan är tillägnad Johannes Teologen, och fortsätter även genom sitt namn den finsk-nationella traditionen i seminariekyrkan i Sordavala, ritad av arkitekten Juhani Vieste.

Kyrkan i Lintula kloster (Vilho Suonmaa, 1973) är helgad åt den Heliga treenigheten, och ändringsarbetena utvändigt och invändigt (Antero Turkki, 1999–2000) är exempel på ändringar som enligt användarna varit lyckade, även om de gjort ingrepp på de avskalade dragen i den för den ortodoxa kyrkoarkitekturen sällsynta, ursprungligen funktionalistiskt-strukturalistiska byggnaden.

påminnelser om traumat efter förlusterna. Å andra sidan är ändringarna inte alltid särdeles lyckade. Återuppbyggnadstidens helgedomar och deras inredning är en viktig del av det finska ortodoxa kulturarvet och de bör inte förringas. De berättar om viktiga om än tunga vändpunkter i de ortodoxas historia i Finland och om de omständigheter som rådde under återuppbyggnaden. De har dessutom hunnit bli värdefulla och kära för sina användare. Om kyrkobesökarna tidigare inte haft mycket att säga till om, kan deras synpunkter gå obemärkta också när ändringar görs. Särskilt ändringsarbeten som gäller ikonostaser och annan inredning motiveras med begreppet tradition, som används för att beskriva syftet med ändringarna. Om ingen allmän diskussion om frågan emellertid förs, verkar traditionssökandet antyda att det ursprungliga utförandet från återuppbyggnadstiden skulle ha varit "fel" och enbart den ombyggda versionen företräda "rätt" form av ortodox tradition.

Det arkeologiska kulturarvet i kyrkliga byggnader, på kyrkotomter och på begravningsplatser

Arkeologiskt kulturarv finns i många kyrkliga byggnader, i deras omgivningar och på begravningsplatser. Det består av mångskiftande, kvarblivna föremål och spår efter mänsklig aktivitet i det förgångna. En del av det arkeologiska kulturarvet är fredat som fasta fornlämningar enligt lagen om fornminnen. Aktuell information om fornlämningar finns i Museiverkets handbok om arkeologiskt kulturarv och i fornminnesregistret, som bägge finns på internet. Mer information finns i Museiverkets publikation *Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset, tunnistaminen ja suojele*.

Kyrkornas arkeologiska kulturarv daterar sig vanligtvis till historisk tid, ungefär från 1200-talet till nutid. Ibland hittas också äldre föremål och lämningar efter konstruktioner. I dessa fall kan den kyrkliga byggnaden ha uppförts på en plats som redan under förhistorisk tid var betydelsefull, så som begravningsplatserna vid Halikkos och Sastamalas kyrkor. Kyrkan i Sysmä är i sin tur byggd på en plats som varit i användning redan under slutet av den förhistoriska tiden.

Lämningar efter byggnader av olika ålder är relativt vanliga fynd på begravningsplatser och kyrkotomter. Många kyrkor har byggts i närheten av eller på den plats som en äldre kyrka, som ofta kan ha förstörts i en brand. Delar av en äldre kyrka har exempelvis hittats i Uleåborgs domkyrka. I den gamla kyrkan i Juva (tidigare Jockas) har bland annat källaren bevarats, och vid Kyrkslätt kyrka har grunderna av muren kring en tidigare begravningsplats hittats. Utanför muren runt begravningsplatsen i Villnäs riddarpark i Masku finns exempelvis grunderna av ett gammalt klocktorn, och vid Nådendals kyrka delar av ett birgittinkloster. Utanför begravningsplatsen vid Prästgården i Ingå har man hittat eldstäder som tolkats vara spår efter bygg- och reparationsarbeten på en medeltida kyrka. Tecken på jordbruk finns på platser där en kyrka uppförts på en åker, så som S:t Mikael's kyrka i Pemar.

Delar av äldre byggnader och andra konstruktioner har också bevarats i väggar och golv i kyrkliga byggnader. Utifrån dessa kan man dra slutsatser

Halikko kyrka har uppförts på en begravningsplats från slutet av förhistorisk tid. Dess läge markeras på kartan med röda streck. Utdrag: Museiverkets fornminnesregister; bakgrundskarta och -bild Lantmäteriverket 2019.

Utgrävningarna utanför muren kring en begravningsplats görs vanligtvis under arkeologisk övervakning, och eventuella gravar och andra lämningar undersöks och dokumenteras.

lertid hittats bland annat på begravningsplatsen vid Överby kyrka i Bjärnå i Salo. Ibland kan gravar hittas utanför muren, så som vid Tyrväntö stensakristia. Under golvet i kyrkor som byggts innan medlet av 1700-talet finns det vanligtvis gravar. Detta bruk pågick ända till 1822 då gravsättning inne i kyrkor förbjöds genom förordning. Sådana gravar har bevarats till exempel i kyrkorna i Kempele och Keminmaa.

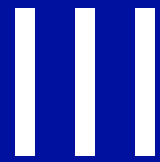
Artefakter som hittas under byggnader och i jorden är ofta varierande. Under golvet i Tenala kyrka har man hittat bitar av glasmålningar, bokbeslag, tärningar, ett svärdsfäste och mynt från olika perioder. Det finns också gott om olika fynd av allt från mynt till ringar, delar av träskulpturer och benföremål i Salo kyrka. På kyrkogården vid Röpälä gamla kyrka i Pemar har man hittat långa stenar som tolkats som mycket tidiga gravstenar, och i Ulvsby kyrka en silverskatt med över 1 400 mynt. I gravarna inne i Torneå kyrka har bland annat lämningar efter gravkläden, tygklädnader till kistor och dekorationer av växtdelar hittats. I Åbo domkyrka har man hittat ett byggnadsoffer som haft rituella motiv.

Mer systematiska observationer av det arkeologiska kulturarvet finns från 1800-talet och framåt. Lämningar efter artefakter och konstruktioner har hittats i samband med diverse byggnads- och renoveringsprojekt och undersökningar som gjorts för sådana. Det finns kännedom om arkeologisk övervakning och arkeologiska utgrävningar redan från 1900-talets första decennier, till exempel i S:t Marie kyrka, Sibbo gamla kyrka och Rusko kyrka. Sedermera har undersöknings- och dokumenteringsmetoderna blivit allt exaktare. Således är också kunskapen om det arkeologiska kulturarvet mer detaljerad. Att undersöka det parallellt med historiska källor ger mångahanda information om församlingars och samhällets historia.

bland annat om var byggnader i olika åldrar stått och hur stora de varit. I Vittis kyrka har exempelvis väggarna och två valv i långhusets östra del bevarats från en medeltida stenkyrka, medan de östra och västra delarna efter långhuset i en medeltida kyrka finns kvar i Lempäälä kyrka. Under golvet i Korpo kyrka har man upptäckt delar av en tidigare ingång och i Sagu kyrka har man hittat sockeln till en dopfont. I Pedersöre kyrka har man under golvet hittat såväl lämningar efter en tidigare kyrka som en tudelad källare och flera altarsocklar.

Gravlämningar daterar sig vanligtvis till historisk tid. Förhistoriska gravar har emel-

Bra underhåll
och vård av
byggnader

Fastighetsskötsel på värdefulla byggnader

Det är motiverat att underhålla och sköta kyrkliga byggnader långsiktigt. I fastighetsskötseln ingår bland annat kontinuerligt underhåll och reparationer, kontroll och justering av teknik och system, mätningar och periodiska granskningar samt städning och utearbete, såsom renhållning av gårdar och grönområdesskötsel. Syftet med underhållet av fastigheten är att bevara dess skick, värde, användbarhet och upplevelsevärden.

Kännedom om byggnaderna och deras historia ger goda utgångspunkter för vården och underhållet. Kyrkliga byggnader är levande kulturarv, och den kontinuerliga användningen av dem ger dem stort värde. Vid vård och underhåll, liksom även vid ombyggnads- och reparationsarbeten, måste man beakta såväl församlingens behov som byggnadens historiska och estetiska värden. I både små och stora arbeten måste olika synpunkter jämkas samman på bästa möjliga sätt. Kyrkobyggnaders ändamål har ofta förblivit detsamma ända sedan de uppfördes, något som bidragit till att de bevarats.

Skötseln av byggnaderna har i församlingarna i allt högre grad professionaliserats. Församlingarna gör upp bygg- och investeringsplaner, fastighetsstrategier och markanvändningsplaner. Byggnade och renoveringsprojekt styrs av verksamhetsplaner och budgetar. Också lagar och förordningar reglerar byggande. Enligt markanvändnings- och bygglagen ska man vid reparationer och ändringar beakta byggnadens egenskaper och särdrag och byggnadens lämplighet för den planerade användningen. I kyrkolagarna föreskrivs om byggande, reparation och rivning av kyrkliga byggnader. Anvisningar och standarder ger hjälp vid skötseln av fastigheterna.

I allt byggande, vilket gäller renoveringsarbeten i lika hög grad som nybyggande, ska man främja en ekologiskt, ekonomiskt, socialt och kulturellt hållbar utveckling och värna om den byggda miljöns skönhet och kulturvärden.

De allt varmare somrar, fuktigare vintrar och extrema väderförhållanden som följer av klimatföränd-

Det är viktigt att leda bort vattnet från byggnaden. Särskilt i närheten av gamla kyrkor måste avvattningen planeras noggrant.

En välskött kyrka och dess omgivning är viktig för identiteten. Dragsfjärds kyrka uppfördes av Anders Piimänen åren 1753–1755.

ringen påverkar det byggda kulturarvet. Det blir allt viktigare att hantera regn- och dagvatten. Organisk påväxt på fasader kan i framtiden komma att öka och bland annat orsaka behov av tätare intervall av underhållsmålning. Valet av tekniska system, särskilt uppvärmningssystemet, måste uppmärksammas med tanke på stävjandet av klimatförändringen.

Kyrkliga aktörer har redan länge burit ansvar i miljöfrågor. Enligt den evangelisk-lutherska kyrkans klimat- och energistrategi 2030 ska församlingarna engagera sig eftertryckligt för det internationella arbetet med att bromsa klimatförändringen. Kyrkan har beslutat att minska användningen av fossila bränslen och helt avstå från oljeuppvärmning. Även kyrkans miljödiplom går i samma riktning.

Anvisningar till hjälp för fastighetsunderhållet

Byggnadsskyddet i praktiken – att bevara byggnadsarvet – innebär att använda, vårda och reparera byggnader på ett sådant sätt att deras värde bevaras. Underhåll som utförs med kännedom om byggnadens särdrag förebygger skador och behov av stora reparationer. Hjälp och anvisningar för skötsel av byggnadsarv finns bland annat i Museiverkets publikationer. Museiverket har utgivit på finska sk. reparationskort (Korjauskortit, ej översatt), där de flesta av de mer traditio-

I Lochteå kyrka hänger proffs upp altartavlan på plats efter att den renoverats. Arbetsföljden är viktig.

nella teknikerna beskrivs materialspecifikt. Det finns anvisningar för såväl tak och ytterväggar som dörrar och fönster. De kan mycket väl tillämpas även på kyrkliga byggnader. Bygginformationsstiftelsens RT-anvisningskort ger anvisningar om bra byggsätt, planering och entreprenad. Också Kyrkostyrelsen publicerar anvisningar och cirkulär om skötsel av fastigheter.

Det finns en serie europeiska standarder för bevarande av kulturarv. Standardisering innebär enhetlighet i tjänster, produkter och verksamhetssätt. En av standarderna i serien behandlar uppvärmning av kyrkliga byggnader och valet av uppvärmningssystem. Där ges anvisningar för valet av uppvärmningsalternativ för kyrkor, kapell och andra platser av sakral betydelse, såsom moskéer och synagogor. Genom att tillämpa anvisningarna kan man både skona byggnaden och skapa ett behagligt inomhusklimat för dem som ska använda byggnaden.

I andra standarder om att bevara kulturarvet ges råd bland annat för förbättring av energieffektiviteten i historiska byggnader, bedömning av fast kulturarv samt undersökning, analys och dokumentation av byggnads- och kulturarv. Dessutom fastställs olika test- och undersökningsmetoder i standarderna, och anvisningar ges för packmetoder för och transport av kulturföremål. Mer information om standarderna finns i kapitlet Uppvärmning och inomhusklimat i kyrkliga byggnader.

Regelbunden städning och vård av värdeföremål

Hur man städar är viktigt i en värdefull byggnad. Arbetet kräver särskild omsorgsfullhet och eventuellt specialkunskaper. Dagliga och veckovisa städrutiner är

Också dagliga åtgärder som dammsugning behövs i kyrkor. Arbetsredskap ska gärna vara lättillgängliga.

väsentliga för att det till exempel inte ska samlas skräp på golvet där det kan reparera ytorna. Samtidigt kan man hålla byggnaden och föremålen i den under uppsikt.

Varje material har sina särskilda lämpliga rengöringssätt. Fel rengöringsmedel eller metoder och överdriven användning av vatten kan nöta en yta oåterkalleligt. Man får inte använda produkter och redskap som kan orsaka repor, och man måste se till att de verksamma ämnena i rengöringsmedlen lämpar sig för respektive material. Det är en god idé att läsa medlens säkerhetsdatablad så att man kan beakta säkerheten för människor och miljö. Man måste vara omsorgsfull vid valet av redskap. Redan mikrofiberdukar kan verka för häftigt på känsliga ytor. Vid användning av dammsugare krävs varsamhet, eftersom dammsugaren lätt kan leda till att föremål går sönder och den fasta inredningen får törnar. Det är bra om dammsugarens effekt är justerbar. Också bruk av andra städredskap kräver omsorgsfullhet, särskilt i närheten av konstverk.

Konstverk och målade ytor kan skadas av alltför starka rengöringsmedel eller olämpliga behandlingssätt. Exempelvis tål inte förgyllda ramar och föremål våtrengöring, utan de ska torrengöras. Om konstverk fått spår efter en fuktig trasa eller ett droppande stearinljus, behövs en konstkonserverators insats. På samma sätt kräver sköra textilier, altartavlor som lossnar ur sina kilramar eller flagnande färg och sprickbildning i skulpturer och oljemålningar expertvård. Museerna med regionalt ansvar kan tillfrågas om konservatorer med expertis på olika områden. Av konservatorerna kan man också beställa städhandledning, till exempel lämpliga uppsnygningsmetoder för olika material. Det är bra om man samtidigt diskuterar

← ← Upphängningen av föremål måste kontrolleras då och då. De gamla begravningsvapnen i Geta kyrka på Åland hänger stadigt.

← Växtlighet i närheten av byggnaden behöver renas emellanåt. Alltför stora växter kan göra att väggar och husgrunden hålls för våta. Området intill väggen i Rautalampi kyrka är prydligt och lutar bortåt från byggnaden.

med personalen om vilka konstverk som enbart får hanteras av en konservator eller en ansvarig med utbildning för syftet.

Kyrkornas värdeföremål, kyrkotextilier och konstverk kräver sakkunnig hantering och vård. Omsorgsfull användning och goda förvaringsförhållanden bidrar till att de hålls i skick. När man placerar ut konstverk och diverse föremål i byggnaden måste man se till att de inte står i närheten av värmeelement eller ventilationsöppningar. Direkt solljus skadar dem. Det är viktigt att kyrkotextilier förvaras korrekt. Bäst hålls de horisontellt i lådor. Mässhakar som förvaras i skåp ska ha tillräckligt med plats och breda klädhängare. Det ska finnas en aktuell inventarieförteckning över föremålen. I de evangelisk-lutherska församlingarna ska uppgifterna sparas i systemet Basis. Kyrkostyrelsen har utgivit en handbok för vård av värdeföremål, *Arvoesineistön hoito seurakunnissa*. Publikationen finns fritt tillgänglig på internet.

Systematiskt underhåll och kännedom om byggnaden

Regelbundet återkommande inspektioner kan uppdaga brister i konstruktioner och tekniska system. Brister som upptäcks i ett tidigt skede kan åtgärdas i tid, så att större skador förebyggs. Underhållsarbetet bör inte skjutas upp, även om mer omfattande reparationer planeras längre fram.

Kyrkliga byggnader har byggts i såväl sten och trä som tegel och betong. Oberoende av byggmaterial kräver de alla underhåll. Särskilt fasader och grunder är känsliga för miljö- och klimatpåverkan. Man måste se till att regnvatten leds bort från byggnaden. Också smältvatten ska ledas bort. Det kan bli nödvändigt att

Tegelgavelns skick på den medeltida Hollola kyrka granskas med skylift.

begränsa växtligheten runt byggnaden. Om de löv som träden runtom faller kommer åt att samla sig på tak och i rännor kan byggnaden skadas, och träd som står alltför nära kan skjuta ut rötter som tränger in i byggnadens grunder. Markytan kan under årtiondenas lopp ha stigit avsevärt genom nya ytskikt och planteringar eller annan vegetation. Grävarbeten kan förutsätta arkeologisk övervakning eller arkeologiska undersökningar, särskilt i omgivningarna runt medeltida kyrkor. I kapitel 4, Renoveringar och förändringar i kyrkliga byggnader, beskrivs noggrannare hur man beaktar arkeologiskt kulturarv.

Inspektioner av kyrkans grund syftar till att säkerställa att bottenbjälklaget är torrt och stödkonstruktionerna i skick. I äldre byggnader är ventilationsöppningarna i stenfoten viktiga med tanke på bottenbjälklagets skick. Öppningarna får inte täppas till, och man måste lära sig hur de ska användas efter årstid. Ett galler eller nät som fästs på insidan för att täcka över öppningarna hindrar djur från att ta sig in i grunden och skyddar mot vandalism. Materialet får ändå inte försämra ventilationen. I vissa fall har nya ventilationsöppningar gjorts i stenfoten. Man måste dessutom tänka på att det under golvet i kyrkor som byggts på 1800-talet kan finnas gravar eller gravkammare. Mer information om arkeologiskt kulturarv finns i kapitel 2, Vad är församlingarnas kulturegendom?

Yttre fönsterbänkar i stenkyrkor och fönsterblecken i träkyrkor hör också till de detaljer som måste kontrolleras. Blecket måste vara helt och sitta tätt. Om en fönsterbänk till exempel har klätts med bräde, skiffer eller betong, måste fogarna vara i skick. Sprickor måste lappas omedelbart så att de inte leder in regnvatten i väggen. Nya bleck förändrar byggnadens yttre avsevärt och ska planeras med omsorg.

Kyrkans vind och klockstapel ska granskas regelbundet. Ihållande vattenläckor kan orsaka ordentliga skador på fogar och knutpunkter, liksom även på takstolar. Efter regn visar sig vattenläckor i form av blöta, mörkare fläckar på träkonstruktioner. På ytor som förblir fuktiga kan det förekomma ljus svamptillväxt. Vintertid kan fin packsnö tränga in också i de minsta hål i fogarna om vinden ligger på från rätt håll. Också takstolarnas fogar bör kontrolleras. Fåglar får inte ges möjlighet att häcka i vindsutrymmen. Kajor, som hör en traditionell kyrkomiljö till, kan vid behov ges en plats som avgränsats från vinden. I äldre kyrkor kan det löpa hål från vinden direkt ner i kyrksalen, till exempel de så kallade skvallerhålen i medeltida kyrkor. De ska hållas öppna. De kan också användas för att reglera vädring och ventilation, men då måste man se till att det finns galler i öppningarna. Också tekniska installationer har letts in i kyrksalar via sådana hål. Även vindsutrymmet ska städas.

Servicebok

De flesta åtgärder på fastigheterna ska antecknas i en servicebok. Så länge serviceboken hålls aktuell, är den en bra källa till information om material som använts och arbetsmetoder som tillämpats, och den innehåller även information om tidpunkterna för åtgärderna. Uppgifterna i serviceboken lägger grunden för långsiktig användning och skötsel av en byggnad. Fastighetspersonalen ska gärna sätta sig in i de utredningar om byggnaden som gjorts. Möjliga informationskällor är en byggnadshistorisk utredning, vård- och underhållsplaner, en redogörelse för byggnadens särdrag och andra rapporter. I samband med nyare restaurering har det kanske också skrivits en restaureringsrapport.

↑ Vinden på Rautalampi kyrka fick stödräcken och förbättrad tillgänglighet i samband med en renovering 2008. Det finns mycket teknik som ska underhållas både på vinden och i källaren.

→ Virmo kyrka är en av våra största medeltida kyrkor. Ingången går genom tornbyggnaden i västra änden.

Underhåll efter årstid

Höst

Byggnadernas skick följs kontinuerligt, men på hösten ska regn- och dagvattenssystemet kontrolleras särskilt noggrant. Yttertak, rännor, stuprör och dagvattenbrunnar måste rensas på skräp, löv och barr. Tilltäppta rännor och läckande stuprör leder in vatten från ytterväggarna i konstruktionerna, vilket leder till att färg eller puts flagnar, på träkyrkor även till rötskador.

Innan vintern ska halkbekämpning förberedas och vid behov utmärks lederna för snöplogning med käppar. Behovet av salt för isbekämpning bör övervägas noggsamt. Salter är vattenlösliga och får porösa stenmaterial att vittra sönder. När man går på saltet kan det också föras in i byggnaden med skorna. Vattenlösliga salter tränger långt in i muren. Medan muren torkar expanderar salterna när de kristalliseras i håligheter, som får bitar av tegel och puts att lossna.

Evjärke kyrka har förberetts för vintern med plogkäppar.

Stearin som droppar från ljusen kan fatta eld och orsaka brand. I Helsinge kyrka S:t Lars i Vanda orsakade missionsljusstaken en liten brand 2004. Branden kunde släckas med primärsläckningsutrustning. På bilden har ljusstaken flyttats.

Utomhusbelysningen på byggnaden och i dess omgivning ska kontrolleras. Uppvärmningssystemet ska kontrolleras och den kommande uppvärmningsperioden förberedas. Ventilerade botten- och vindsbjälklags skick ska kontrolleras. Ventilationsluckorna stängs sent på hösten.

Vinter

Såväl elinstallationer som vatten- och uppvärmningssystem kräver periodiska kontroller året om. En kyrka får inte hållas alltför varm om vintern. Överdriven uppvärmning sänker den relativa luftfuktigheten inomhus, vilket gör att träkonstruktioner, såsom byggnadsdelar i trä, fast inredning och möbler, kan spricka och målade ytor på dem flagna. Alltför låg luftfuktighet skadar särskilt väggmålningar och skulpturer. För orglar och träskulpturer finns det särskilda luftfuktare. De kan vara till nytta men medför även risker, såsom vattenskador eller mögelproblem, som måste beaktas.

Att helt sluta värma upp en kyrka vintertid är en betydande förändring, om kyrkan hittills har varit uppvärmd. Fördelarna och nackdelarna med detta måste övervägas nogsamt.

Vid användning av ljus måste man vara ytterst försiktig. Tända ljus får aldrig lämnas ensamma i kyrkan. De ska släckas med ljussläckare så att inte stearinet stänker kring. En missionsljusstake ska ställas på ett välvalt ställe – inget lättantändligt får finnas i närheten. Under ljusstaken måste man lägga något icke-antändligt underlag, som dessutom skyddar golvet mot stearin.

Vintertid kan man lägga ut torkmattor vid ingångarna och utanför trapptrallar att torka av skorna på. Då förhindras sand och lera från att komma in och golven repas inte lika mycket.

Vår och sommar

På våren ska ventilationsluckorna i grunden öppnas. Särskilt i väg- och ödekyrkor, populära bland sommarturister, är det viktigt att sörja för regelbunden städning. Sand som dras in via skor i kyrkorna nöter gamla brädgolv och målade ytor. Gamla föremål, dammtussar i hörnen och onödigt skräp ökar brandrisken.

Uppvärmning och inomhusklimat i kyrkliga byggnader

I slutet av 1800-talet började man värma upp kyrkor. Försöken att göra byggnader mer värmeållande medförde också paneler på väggar och brädvalv, dubbelglasade fönster, vindfång, värmeisolering och, i ett senare skede, tilläggsisolering. I och med att kyrkorna började värmas upp, började deras väggar och valv sotas igen och bli dammiga. Vissa kyrkor har under ett århundrade redan hunnit gå igenom många olika uppvärmningssystem. Gjutjärnskaminer med ribbad värmeyta och kalorifersystem har följts av ång- och varmlufts-uppvärmning, vattenburen centralvärme, golvvärme och eluppvärmning.

Nutida uppvärmningssystem är användbara om de planeras och dimensioneras korrekt. Allt fler församlingar håller på att införa jord- eller luftvärme, solcellspaneler, eller flis- och biovärme. Vissa alternativ kan vara svåra att tillämpa på kulturhistoriskt värdefulla objekt, men det lönar sig att jämföra alternativen.

Innan det nya systemet planeras, ska församlingen ta reda på byggnadernas befintliga tillstånd. Det rekommenderas att man låter kartlägga klimatförhållan-

I Suomenniemi kyrka kan man se uppvärmningsanordningar från olika epoker. Värmepumparna har anpassats till byggnadens stil. Även de gamla, vedeldade kaminerna och deras rökkanaler finns kvar.

Bevarande av kulturarv. Specifikationer för styrning av inomhusklimat.

Del 1: Riktlinjer för uppvärmning av kyrkor, kapell och andra platser av sakral betydelse, SFS-EN 15759-1:2012

Standarden ger riktlinjer för uppvärmning av kyrkor, kapell och andra platser av sakral betydelse. I standarden behandlas inomhusmiljöns förutsättningar, uppvärmningsstrategier och tekniska lösningar för dessa. Den berör inte specifikt de tekniska anordningarna. Den europeiska standarden har utarbetats eftersom kyrkobyggnader ofta avviker från andra byggnader.

Äldre kyrkor har sällan planerats för kontinuerlig användning som arbetsrum. Dessutom finns det ofta mycket konstföremål och rumsluft som ska värmas i dem. Riktlinjerna i standarden ger vägledning för hur uppvärmningen ska planeras så att den blir behaglig för användarna – såväl personal som besökare. Den innehåller anvisningar för hur inomhusklimatet kan fås att bättre bidra till bevarandet av byggnaden och dess inredning. Till exempel kan specifika platser värmas lokalt, eller så kan hela kyrksalen värmas upp. Uppvärmningen kan ske kontinuerligt, periodvis eller omväxlande i kombination av de två. I standarden dryftas olika uppvärmningsmetoder och alternativa möjligheter för placering av värmekällorna. Ingen uppvärmningsmetod rekommenderas som den enda rätta, utan alternativ läggs fram och aspekter att beakta tas upp. Standarden kan tillämpas på de flesta platser av sakral betydelse, oberoende av deras storlek och konstruktion. Utöver praxis för introduktion av nya uppvärmningssystem, behandlas även reparation av gamla system i standarden.

Bevarande av kulturarv. Riktlinjer för förbättring av energieffektivitet i historiska byggnader, SFS-EN 16883:2017

Standarden ger riktlinjer för förbättring av energieffektiviteten i historiska byggnader. Även vid renovering måste man ge akt på behovet av minskad energiförbrukning för att klimatförändringen ska bromsas. Standarden ger hjälp med frågor kring hur man ska förhålla sig till de striktare kraven i det europeiska direktivet om byggnaders energieffektivitet när det kommer till det äldre byggnadsbeståndet. Energieffektivitet kan förbättras, men arbetet måste utgå från omsorgsfull utvärdering och planering. Utgångspunkten för planering av ändringar på historiska byggnader ska vara byggnadens kulturhistoriska värden och dess särdrag, som kan handla om rumsindelning, utseende, byggmaterial och installationstekniska system. Energieffektivitet behöver inte förbättras i alla byggnader.

Standarderna finns enbart på finska.

dena i fastigheterna. Detta betyder datainsamling under ett kalenderår, där temperatur och relativ luftfuktighet i byggnadens olika delar mäts. Samtidigt bör man utreda mantelns värmekapacitet och eventuella läckor, till exempel i vinds- och bottenbjälklag. Dörrar och fönster ska hållas täta. Termografering av byggnaden, något som görs vintertid, är till gott stöd för kartläggningen.

I samband med att förhållanden kartläggs framkommer eventuella reparationsbehov i manteln. Hur förhållandena påverkar orgelns funktion, bevarandet av kyrkokonsten och kanske rentav hållbarheten i kyrkans konstruktioner kan behöva utredas med hjälp av specialister. Genom att förhållanden justeras kan eventuella skador bromsas upp. Det är klokt att fortsättningsvis följa upp skicket även efter att åtgärderna, reparationerna och ändringarna gjorts.

Ändringar i uppvärmningssystemet bör föregås av jämförelser av olika uppvärmningsmetoder så att de olika alternativens fördelar och nackdelar vägs mot varandra. Användningen av byggnaden kan i hög grad inverka på valet av uppvärmningsmetod – vissa kyrkor hålls varma under nästan hela uppvärmningssäsongen, medan andra bara värms upp en gång varje månad.

Med tanke på komforten och inredningen i kyrkan är det bästa stället för värmeelement ofta under bänkarna. Lokala värmekällor, som används under evenemang, kan placeras i närheten av orgeln och altarområdet. Väl planerad uppvärmning är skonsam för byggnaden och behaglig för besökare och personal.

Centralvärme värmer upp byggnaden men torkar också ut inomhusluften vintertid. Förhållandena inne i kyrkan påverkar orgelspelandet. Genom en kartläggning av förhållandena kan man hålla orgeln funktionsduglig genom att justera uppvärmningssystemet, utan behov av särskilda luftfuktare.

En timmerstomme behöver inte värmeisolering. Det är till större nytta att dreva luftläckor i fönster, dörrar och fogarna mellan grund och yttervägg än att lägga till ytterligare isolering. Samtidigt upphör ofta behovet av extra uppvärmning när känslan av drag försvinner. Om byggnaden i något skede har tilläggsisolerats och den värms upp för mycket under midvintern, kan det branta fallet i den relativa luftfuktigheten leda till att trä och andra organiska material

Under väggbeklädnaden i Pyhämaa gamla kyrka i Nystad syns stödkonstruktioner till beklädnaden och timmerväggen från 1600-talet. Gamla träkonstruktioner är unika. Reparationer som syftar till bevarande måste beakta ventilationen i konstruktionen, olika material och brandsäkerheten.

Uppvärmning under bänkarna ser effektivt till att värmen finns där den behövs. På bilden bänkvärmare i Kangasniemi kyrka.

krymper. Under uppvärmningssäsongen uppstår ett ångtryck mot vindsbjälklaget i kyrkan. Träkonstruktion och isoleringsmaterial måste vara fuktbindande och konstruktionen andas. Även rumshöjden ska beaktas vid val av isolerings- och tätningsmaterial. Mineralull är ett isoleringsmaterial som inte binder fukt i sina fibrer, utan fukten kan kondenseras i byggnadskonstruktionerna. Kondensering skapar gynnsamma förhållanden för mögeltillväxt och rötsvampar, något som i sin tur ökar risken för att skadeinsekter ska dyka upp.

Det är sällan motiverat att använda maskinell ventilation i kyrkor. Äldre kyrkor har vanligtvis haft självdragsventilation, som i de flesta fall fortfarande fungerar väl. Luftrummet inne i kyrksalen är stort, vilket betyder att luften per besökare räcker till under normala förhållanden. Enskilda evenemang ska inte tas som utgångspunkt för planeringen. I specifika fall måste man överväga huruvida självdragsventilationen behöver effektiveras maskinellt. Tillräcklig tilluft från andra springor än via bottenbjälklaget måste säkerställas. Också ventilationen på kallvindar ska säkerställas.

Vård och renovering efter byggnadsdel

Reparationer på fundament och bottenbjälklag

Fundamentets, bottenbjälklagets, takkonstruktionernas och yttertakets skick är mycket viktiga med tanke på bevarandet av kyrkan. Planeringen av reparationer av skador på byggnadskonstruktionen är ett uppdrag för någon med specialkompetens i byggnadskonstruktion.

Rörelser i grunden belastar kyrkans väggar, bjälklag och yttertak. Vid misstanke om sättning eller tjäle som orsak till lutande väggar eller sprickbildning, ska markens egenskaper och eventuella träkonstruktioner som stöder grunden klarläggas och fuktförhållandena i marken undersökas. Grunden måste rättas till och förhållandena förbättras innan stomkonstruktionerna åtgärdas.

Vid alla typer av åtgärder på grunden måste man försäkra sig om att dess fukt- och ventilationsförhållanden inte försämras. Flis och skräp som uppstår under arbetet får aldrig lämnas under golvet.

Yt- och regnvatten kan kräva dränering eller avledning av ytvatten. Syftet är att förhindra att marken fryser till intill grunden, dränera kyrkan och trygga bottenbjälklag i trä från att murkna på grund av kondensfukt. Moderna platomattor bör inte användas i gamla stenkyrkors grunder. De kan inte tas bort och de förändrar konstruktionens funktioner. Dränering ska inte göras utan en godkänd plan som en expert gjort upp och även inkluderar en utredning av markens karaktär. Om byggnaden grundlagts på ett berg är det svårt att leda ytvattnet i önskad riktning. Behovet av arkeologisk övervakning ska utredas redan i planeringsskedet, innan arbetet påbörjas.

Stomkonstruktioner

Stommens uppgift är att bära upp takkonstruktionen och bjälklagen, och att överföra belastningen från dessa till grunden. Kyrkväggar har, förutom i de nyare kyrkorna, byggts antingen i timmer, tegel eller natursten. Skador på stommen beror ofta på att yttertakets eller något annat i takkonstruktionen gått sönder,

Underlaget till golvet i Petäjävesi gamla kyrka inspekteras regelbundet.

Torneå kyrkas stenfoot. Ventilationen i grunden har försämrats på grund av att markytan stigit. Stenfooten grävdes fram och markytan omformades så att den sluttar bort från byggnaden. Också timmerstommens nederta stock byttes ut.

någon gång på att grunden ger vika.

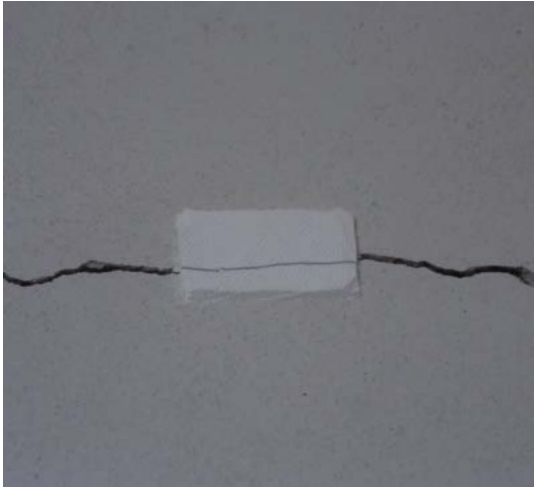
En timmerstomme är en följsam konstruktion som alltefter växlingarna i temperatur och luftfuktighet gör små rörelser. Dess stabilitet baserar sig på hållbarheten i knutar och andra fogar och på virkets hårdhet. Därför måste man måna om stommen och komma ihåg att kontrollera dess skick regelbundet. Om timmerstockarna blir våta och fuktigheten stannar kvar, kan det medföra rötskador. Röta kan försämra knutarna och orsaka sättningar. Särskilt känsliga för skador är det nedersta bjälklaget ovanpå stenfooten, fönstrens underdelar samt hörn och överdelarna

på väggar, som är utsatta för läckor i yttertaket. Vintertid kan det bildas istappar längs takfooten. De är ett tecken på problem i vindsbjälklaget. Det kan handla om värmeläckor, bristfällig ventilation i vindsbjälklaget eller förändringar i isoleringen. Orsaken bör utredas och felet åtgärdas. När fukt fryser och tinar om vartannat skadas konstruktionen. Dessutom är fallande istappar farliga för förbipasserande.

Eventuella lister och fogar i skyddande fodring ska planeras och utföras så att regnvatten leds bort från väggen. Läckor i takfot, rännor och stuprör måste åtgärdas så snabbt som möjligt. När reparationerna planeras är det bäst om man först utreder skadornas orsaker och omfattning. Gärna ska man också undvika att byta ut virke i onödan. Ofta räcker det om väggarna lappas, men om man beslutar att byta ut stora delar av brädfodringen ska det tidigare konstruktionssättet bevaras. Luftspalt har inte ingått i traditionellt träbyggande, och att lägga till det på en gammal konstruktion kan orsaka problem i fasaddetaljer, såsom fönster och lister. Dessutom kan en luftspalt försämra byggnadens brandsäkerhet.

Överdelen i en stockvägg kan röra på sig om fogarna i yttertak eller brädvalv öppnar sig och deras belastning på väggarna förändras. Om ytterväggarna lutar utåt är det skäl att kontrollera i vilket skick takstolarna, de längs- och tvärgående bindbjälkarna och läktarnas övre och nedre bjälkar är.

Skador på stenväggar beror antingen på rörelser i grunden eller på vatten som trängt in i konstruktionen. Rörelser i grunden kan bero på tjäle i marken. Några konsekvenser av klimatförändringen är att vintertemperaturerna stiger, nederbördsmängden ökar och marken allt oftare är blöt, i och med att tjälen minskar även mjuk. Byggande i närområdet och vibrationer från trafik och sprängning kan orsaka rörelser i grunden. Skadorna syns som sprickor i väggar och tegelvalv. Sprickorna uppkommer ofta i de svagaste punkterna i en konstruktion. I nyare byggnader finns det också särskilda rörelsefogar, avsedda att ta emot små rörelser. Läckor i yttertaket, skador i putsen eller

regn- och smältvatten som sugts upp i nedre delen av väggen leder till för hög fuktighet. Fuktskadorna tränger längre in i väggen om ytkonstruktionen inte repareras i tid. Ytbehandling med produkter som håller kvar fukten förvärrar situationen.

Takkonstruktioner

I gamla takstolar har delarna fogats samman med hål och trädymingar. Vindbelastningen orsakar kraftiga spänningar i takkonstruktionerna, och dessa kan leda till att förbanden går upp eller rentav sönder. När yttertak repareras eller takstolar förstärks måste man undvika alltför stor styvhet i konstruktionen. Den gamla uppbyggnaden är tänkt att vara flexibel och följa små rörelser. Denna egenskap får inte renoveras bort. Också gångbroar som stöds upp fel på vinden kan göra takstolarna styva och leda till att konstruktionerna brister. Om takstolar byts ut måste det alltid göras enligt den ursprungliga konstruktionen och i det ursprungliga materialet.

Fuktskador förekommer i takkonstruktionerna särskilt i vinklar och fogar, och kring takfoten. Också genomföringar för brandluckor, rökkanaler och vindflöjlar är känsliga för vattenläckor.

De nedre delarna i takstolarna och anslutande bärande konstruktioner i vindsbjälklaget har ofta täckts in av ett tjockt lager värme- eller brandisolering, och deras skick har då inte kunnat kontrolleras. Alltför tjock isolering som täcker konstruktionerna och förhindrar ventilation kan vara skadlig. Det gör att fukt kondenseras inuti träkonstruktionen under isoleringsmaterialet. Detta ger upphov till röt- och insektsskador. Vid användning av isoleringsmaterial som blåses på plats måste man se till att materialet inte sprider sig och blockerar vindens ventilation under takfoten.

↖ På bilden har en spricka täckts med en några centimeter lång gipsrektangel som gör det lättare att observera och mäta sprickan. Om området spricker på nytt, betyder det att väggarna fortfarande rör sig. Numera finns det också sprickmätare med måttkala.

↑ Takkonstruktionen i Jomala kyrka på Åland. Takkonstruktionens skick bör kontrolleras periodiskt. Också eventuella läckor ska lappas och fågelhäckning förebyggas.

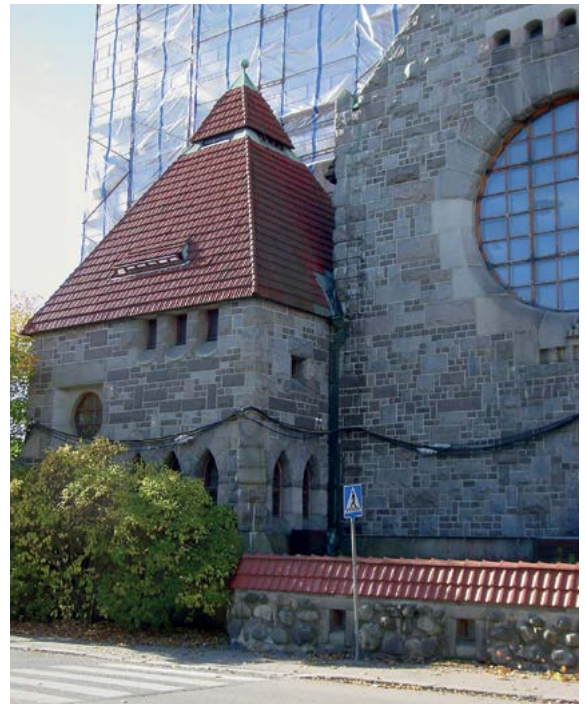
Yttertak

Kyrkor har traditionellt haft bräd- eller spåntak. I många kyrkor hittar man i yttertakets underlagskonstruktion virke som återanvänts – till exempel i bräd-takens brädor med vattrännor. Tillverkningen av spån blev industriell i början av 1900-talet, och deras kvalitet försämrades radikalt. Också kreosotoljan och de andra stenkolsbaserade medel som från 1950- till 1970-talet fått ersätta tjära har varit en bidragande orsak till takets låga hållbarhet och förtidiga förfall i mångt spåntak. I Finland har den gamla tjärtraditionen emellertid återupplivats, och äkta furutjära tillverkas fortfarande i någon mån. Användningen återkom på 1980-talet, efter att substituten gett upphov till dåliga erfarenheter.

Om underhållstjärningen försummas, börjar spånen spricka. Poröst, snabbvuxet träslag som takmaterial förstörs snabbare. Också ventilationen i tak och underlag påverkar trätakets hållbarhet. Ett oventilerat underlagstak under spån kan leda till att spånen murknar underifrån. På tjärade tak bör inte kopparplåt läggas till exempel över vinklar, eftersom tjäran hindrar kopparn från oxidering, som ger kopparn dess skyddande skikt.

Också vid tillverkningen av spån finns det fog för att återgå till de gamla, hantverksbetonade metoderna. Både kvaliteten på det virke som används som råmaterial och framställningsmetoden för spånen bör uppmärksammas, så att taket håller längre. När man planerar utbyte av spåntak måste man förbereda sig på att arbetet tar flera år i anspråk. Det börjar med att träden väljs ut i skogen och

Med jugendstilen blev tegeltak trendiga i början av 1900-talet. Taket på Tammerfors domkyrka reparerades 2006; till vänster det nya, täta underlagstaket.

sedan – flera år senare – kan det färdiga taket tjäras för första gången. Antalet lager i ett spåntak och spånens form och storlek varierar efter kyrka och klockstapel. Planeringen och tillverkningen av spånen är därför unikt för varje tak.

Plåttaken blev vanligare på kyrkor under slutet av 1800-talet, när man fick tillgång till valsad plåt. Till skötseln av ett plåttak hör att se till att det skyddande färglagret är i gott skick. Om taket måste bytas ut, ska falsningsteknik, plåtarnas storlek och detaljer i takfoten bevaras sådana som de har varit innan. Det kan vara skäl att fästa plåtarna med tätare intervall. Enligt dagens klimatberäkningar kommer de genomsnittliga vindhastigheterna inte att öka, men stormvindarna bedöms tillta i styrka. Profilerad takplåt, fabriksmålad eller belagd plåt eller modern sprutbeläggning hör inte hemma på historiska byggnader.

Montering av kopparplåt på tak kräver särskild kompetens, och fel i arbetet ger ofta upphov till vattenläckor. Ett koppertak håller inte längre än ett plåttak. Dess fördel är att det inte behöver målas regelbundet. Koppar kan tillsammans med regnvatten orsaka spår och missfärgning på ljusa ytor. Sammansättningen i kopparlegeringar har gått mot att bli allt renare, och kopparplåt blir inte nödvändigtvis grön av oxidering utan en del av plåtarna förblir bruna.

→ Borgå domkyrka skadades allvarligt i en anlagd brand 2006. På bilden läggs nya tjärade stavspån ut på taket.

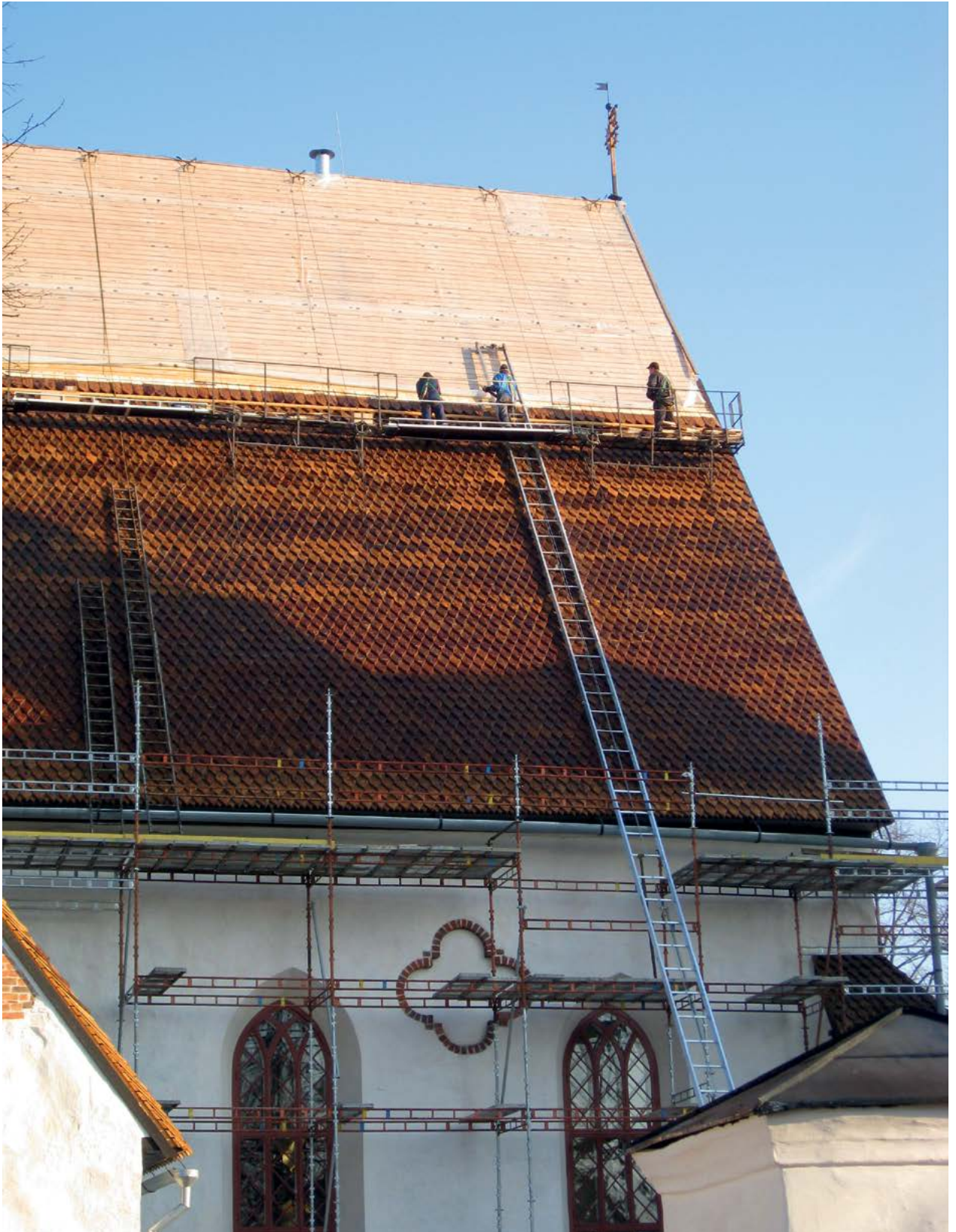
Tjärbestrukna spån väntar på att läggas ut på taket.

Tjäring av spåntak

Det finns cirka 300 kyrkor och klockstaplar med spåntak i Finland. Tjära är ett viktigt medel för att skydda dem. Spåntak har traditionellt sett varit nära nog den enda täckningsmetoden för de äldsta av våra kyrkor. På 1800-talet gick modet mot flackare takfall på kyrkorna och småningom började även andra material användas.

Ett viktigt skyddsmedel för spåntak är traditionell tjära, som tillverkats av kluven tjärved av furu. Tjärproduktionen låg nästan helt på is från 1950-talet fram till 1980-talet. De ersättningsprodukter som användes i stället för tjära visade sig vara otjänliga för skydd av spåntak. Tvärtom fick de spåntak att avstöta riktig tjära. Detta har lett till att många spåntak har behövt bytas ut i förtid.

Tjäran ska strykas på spåntaket när det är torrt, antingen i början av sommaren eller under högsommaren. Tjärningen lyckas dessutom bäst om den görs på traditionellt vis för hand. Mer information finns i Kyrkostyrelsens cirkulär 11/2017.

I nyare kyrkor kan det förekomma bristfälliga takfotskonstruktioner. Takfoten kan behöva göras tekniskt mer ändamålsenlig, men ändringarna måste alltid anpassas till den ursprungliga arkitekturen.

Taksäkerhetsutrustning kräver noggrann planering och omsorgsfullt övervägande. Introduktion av snörasskydd måste bedömas fall för fall, särskilt när det gäller äldre kyrkliga byggnader.

Fasader

Det är oberoende av byggnadsmaterial viktigt att fasaderna på en kyrklig byggnad hålls i skick. Fel material och metoder vid reparationer kan ge upphov till stora skador. Välj färgtyp med eftertanke – oftast fungerar det bäst att använda samma färgtyp som använts tidigare. För fasader i såväl trä som sten ska färgen andas, så att inte materialen vittrar under en alltför tät yta.

Om fasaderna är putsade är det viktigt att man känner till murbrukets sammansättning och egenskaper, så att lagningar kan göras med rätt material. Vägjorda putslagningar håller väl, och det är inte alltid nödvändigt att rappa om helt. Fasader på kyrkor med oputsade sten- och tegelväggar innebär vanligtvis reparationer av murbruksfogarna mellan stenarna. Också vid fogreparationer är det viktigt att man tar reda på sammansättningen i det befintliga murbruket. För att ett utseendemässigt lyckat resultat ska uppnås måste man göra provutföranden av putslagningen och den nya fogen för att hitta en lämplig metod. Särskilt i gamla stenkyrkor ska man undvika cementhaltigt murbruk i fogar och puts. En kalkmålad yta ska inte behandlas med andra typer av färg. Ett vanligt problem är fönsterbleck som inte sitter tätt fast i sidokarmen. Med en så kallad putskant mot ett angränsande objekt förebyggs sprickbildning i putsen.

Vid utvändigt målning av kyrkor bör färgen alltid basera sig på färgundersökningar, särskilt om färgsättningen ska ändras. Om det inte går att ta reda på den ursprungliga eller senare färger, är det motiverat att välja en färg som är typisk för kyrkans arkitektur eller byggnadsperioden. I äldre kyrkor har timmerväggar eller stående lockläktpanel oftast varit målade med röd slamfärg, så kallad rödmylla. Under empiren i början av 1800-talet målades bred, liggande panel gul och hörnpilastrar och lister grävita med oljefärger. I slutet av 1800-talet baserade sig färgsättningen på kyrkornas stående och liggande väggpaneler på brutna, gulbruna jordfärger. Listerna gjordes ofta mörkare än väggytan.

Kokt färg, det vill säga slamfärg med rödmylla och gulmylla, fungerar fortfarande men kan inte användas ovanpå ytor som tidigare målats med någon annan färgtyp, såsom oljefärg.

Lagning av puts görs såväl med lyftkranar som på byggnadsställningar under väderskydd. På bildens visas lagningen av putsen på det nya kapellet på Sandudds begravningsplats i Helsingfors 2014.

Ibland måste alla färglager avlägsnas från träytor. Det är bra att dokumentera underliggande färglager. Provytor ska göras för färgborttagningen. I kyrkan i Luopioinen gjordes prydliga träålgningar i samband med målararbete 2009.

Färgernas bindemedel och tillsatser har varierat mycket över tid. Att bly slutat användas i färgerna har tolkats som fri lejd för mögel. Å andra sidan påverkar det lika mycket att de fuktiga årstiderna och nederbörds mängden ökat. Prickiga ytor kan tvättas rena då och då, antingen med bara vatten eller med mögeltvätt. Ofta är det tillräckligt med tvätt och ett bättre alternativ än att måla om. På så sätt undviker man alltför många lager färg ovanpå varandra. Tjocka färglager lossnar från varandra och underlaget, vilket påskyndar ommålningsintervallet.

Numera finns det såväl traditionella linoljefärger som färger som består av blandningar av olika oljor. Om traditionell linoljefärg tidigare använts i byggnaden, bör man även i fortsättningen välja traditionell linoljefärg med äkta pigment. Äkta pigment åldras vackert och mer förutsägbar än syntetisk färgpasta.

Om tjocka färglager börjar flagna i större omfattning och profilerade listerna har tappat formen, är det dags att ta bort färgen om man vill att den nya färgen ska hålla. Innan färgen tas bort ska man låta göra en färgundersökning och i mån av möjlighet se till att färgprover tas till vara för färgsnitt. Innan arbetet påbörjas ska man också komma överens om platser, där man lämnar alla färgskikt kvar i väggen. Färgborttagning ska alltid inledas med provutföranden, för val av lämpligaste metod. Till alternativen hör bland annat mekanisk borttagning, IR-värmare och färgborttagningsmedel. Varken sand- eller sodablåstring lämpar sig för träytor. Om man använder kemikalier, såsom färgborttagningsmedel, ska ytan sköljas omsorgsfullt efteråt. Dessutom måste man komma ihåg att färgen som avlägsnas är farligt avfall och ska samlas in för korrekt kassering. Särskilt i ytor som målats innan 1970-talet finns det ofta blypigment. Efter att ytan tvättats ska de få torka tillräckligt innan den målas.

Oljefärg ska strykas på i tunna lager. En gammaldags rundpensel är rätt verktyg för jobbet. Med rätt verktyg och arbetssätt kan man försäkra sig om att färgen torkar in på botten och att det inte bildas skinn på ytan.

I nyare kyrkor kan den ursprungliga färgtypen vara en industriell produkt av sin tid. Efter olje- och kalkfärgerna som man blandade själv, har det bland annat använts alkydoljefärger, silikatfärger och kalkcementfärger. Man ska alltid ta reda på tidigare behandlingar av underlaget innan man kompletterar färgen eller målar om.

På betongfasader kan det förekomma problem med mossor, alger och lavar. Det finns diverse medel ansedda för skydd av betongytor. De kan skydda mot smuts eller fukt, eller bilda en avtagbar offeryta mot klotter. De kan fungera såsom de är tänkta, men man måste ha kännedom om hur de påverkar på långsikt och på effekten på utseendet. Dessutom måste man kontrollera huruvida behandlingen kan upprepas flera gånger och hur de andra materialen reagerar med dem. Oftast kan beläggingsmaterial inte tas bort.

Fönster och dörrar

Fönstrens små, blyinfattade glasrutor med stormjárn började överges i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Fönsteröppningarna förstörades och man ersatte de tidigare fönstren med stora glasrutor som kittades fast i träbågar. De nya kyrkobyggnaderna utgjorde förebilden. Väggarerna fick även nya fönsteröppningar så att mer ljus kom in. När de första uppvärmningsanordningarna installerades i kyrkor, lades innerfönster till samtidigt. De har ofta varit av mycket enkelt utförande och de kan helt sakna tätningfals. Fönstren kan tätas med tunna trälistor bakom bågarna i karmen och tätningslistor runt om. Omsorgsfull drevning av fönstrens innerbågar förebygger rimfrost på glasrutorna, något som vintertid ofta ses i kyrkor. Ytterbågarna måste emellertid vara ventilerade.

Fönster och dörrar behöver inspekteras regelbundet. Underhåll av kittfalsar, målade ytor och beslag på fönster förebygger uppkomsten av större skador. Också tätningen ska kontrolleras periodiskt och bytas ut vid behov.

Karmarnas och bågarnas profiler och proportioner påverkar såväl fasadens som rummets utseende. Gamla fönster ska inte bytas ut, och de ursprungliga detaljerna får inte förstöras när fönstren repareras. Rötskador på understycket i fönsterbågen och kitt som lossnat kan enkelt åtgärdas. Karmarna borde aldrig bytas ut. Hamp- eller lindrev är det bästa materialet för tätning av springor mellan karm och vägg. Ett nogsamt skött fönster som lappats med tätvuxet trä håller minst lika länge som ett nytt fönster av snabbvuxet trä.

Fönster och karmar ska inspekteras individuellt och en konditionsgranskning görs. Fönster åt olika väderstreck

Några av Finlands äldsta fönster finns bevarade i Villnäs kyrka. Fönstren är från 1650-talet.

Karmen kring ett runt
fönster i Tammerfors
domkyrka lagades 2006.

kan vara i olika skick. Därför kräver de individuella underhållsåtgärder. Metalldörrar och -fönster kräver också målning och granskning av tätningslister och beslag. Träfönster är till stora delar hantverk, medan metallfönster nästan alltid är industriprodukter. Att underhålla dem kan innebära större utmaningar och kräva specialkompetens och särskilda delar. Också rengöring och reparation av blyglas eller glasmålningar kräver specialkompetens.

Inomhusmålning

Den vanligaste orsaken bakom tankar på ommålning inomhus är såväl i stenkyrkor som i träkyrkor att väggar och valv blivit smutsiga och mörkare eller att färgen spricker och flagnar. Genom att testa att rengöra små fläckar kan man dra slutsatser om huruvida det är nödvändigt att måla om väggarna. Intakta ytor bör i de flesta fall hellre rengöras på lös smuts och sot än målas om. Välbevarade, patinerade färgytor på bänkar, möbler och dörrar är värdefulla i sig, och när de renoveras bör man nöja sig med att bättringsmåla. En byggnadskonservator eller en konservator med kompetens på interiörer kan bedöma vilka åtgärder som är mest ändamålsenliga.

I kyrkobyggnader kan finnas ytor av mycket olika ålder: vissa är hundratals år gamla, nötta ytor med vacker patina medan intilliggande ställen kan behöva frekvent underhållsmålning. Nyanserna måste harmonisera, så som i Elimä kyrka.

Skador på färgen kan exempelvis tyda på problem i konstruktionerna. Vattenskadorna kan visa sig som fläckar med mörka kanter eller leda till att färgen flagnar. I medeltida kyrkor ska bedömningar av kalkmålningars och andra vägg- och valvmålningars skick, rengöring och åtgärder, såsom återfästning av färg, göras av en konservator. Traditionellt har linoljefärg använts för att måla inredningselement, dörrar, fönster och bänkar. Färgen ger en levande yta och åldras vackert. Allmänna marmorering- och ådringsarbeten i kyrkliga byggnader kräver specialkompetens – både när det gäller att rengöra befintliga ytor och att skapa nya.

Muurame kyrka, som ritats av Alvar Aalto, stod klar 1929. Kyrkan restaurerades 2016 och kyrksalen återställdes till sin ursprungliga, färgstarka skepnad.

Om färgen invändigt ska bytas, är en färgundersökning en pålitlig utgångspunkt för planeringen. I undersökningen utreds tidigare kulörer och färgtyper. Konservatorn som gjort färgundersökningen kan tillsammans med arkitekten tolka resultaten och begrunda planen för färgsättning. Omfattande ändringar av kyrkans invändiga färger är en i kyrkolagen avsedd väsentlig ändring. När färgsättningen planeras måste man hålla i åtanke den helhet som bildas av delar av olika ålder i kyrkans invändiga arkitektur och fasta inredning. Därför är det sällan att rekommendera, eller ens möjligt, att återställa byggnadens ursprungliga och allra äldsta färgvärld.

Belysning

Den traditionella belysningen i kyrksalar har varit ljuskronor som hängt ovanför kyrkgången och ljushållare och lampetter längs väggarna. På altaret har det stått en flerarmad ljusstake. I och med att elbelysningen blev vanligare under början av 1900-talet, har de elinstallationer ofta gjorts på de gamla ljuskronorna. Det finns också armaturer som planerats specifikt för kyrkor.

Belysningen i kyrksalen är viktig för såväl stämningen som verksamheten i kyrkan. En god tumregel är att ljuset ska riktas dit där det behövs, det vill säga ner till bänkkvarteren och altarområdet. Ibland kan det vara möjligt att placera läslampor i bänkkvarteren. Det finns till och med mobila läslampor. Indirekt belysning som pekar mot valven ger inte tillräckligt ljus för dem som sitter på bänkarna. Särskilt i äldre kyrkor kan belysningen av väggar eller valv göra dem alltför påtagliga. En viss halvdunkel stämning hör gamla kyrkor till. En kyrksal

behöver inte vara jämnt upplyst från golv till tak. Relativt lågt sittande ljuskällor skapar en intim stämning av gemenskap – en tanke som framgångsrikt tillämpats också i nyare kyrkor.

En bra lösning för att förbättra belysningen kan vara att öka de befintliga lampornas ljusstyrka. Ibland kan ljuskällor med större ljusstyrka användas i gamla armaturer. Också led-lampor kan på beställning göras för att imitera gamla lampor. Använder man led-lampor ska man se till att färgtemperaturen fortsättningsvis är varm. I elarbeten på gamla ljuskronor måste man se till att inga nya hål görs i dem för ledningarna. Elektrifiering av mässingskronor, granskning av gamla installationer och större renoveringsarbeten ska skötas av proffs.

Man måste överväga saken noggrant och planera arbetet väl om nya lampor ska introduceras i en kyrklig byggnad. Ändrad belysning utgör en väsentlig ändring. För att bilda sig en bättre uppfattning om effekterna av de nya lamporna, deras storlek och utseende bör man kontrollera saken med provbelysningar. Ändringar i belysningen ska bedömas genom syner på plats.

Belysningstekniken måste bytas ut då och då, och armatur och installationer kan enkelt bytas ut utan att det blir märken kvar, i fall de är monterade på ytorna. Infällda lampor hör inte hemma i det äldre byggnadsbeståndet, eftersom de innebär att ytor måste brytas upp när de ska installeras. Vindsbjälklaget kan dessutom ha en tät ångspärr, som inte får söndras med genomföringar. Underhållet av armaturerna bör planeras redan när de skaffas – det får inte vara för svårt att byta lamporna.

Drumsö kyrka i Helsingfors blev färdig 1958, med Marja och Keijo Petäjä som arkitekter. Mässingslamporna av Ilmari Tapiovaara är ett centralt element i det intryck som kyrksalen ger.

Många kyrkor behöver extra belysning. Den måste planeras noggrant. I Mäntyharju kyrka har lampor lagts till på de gamla ljuskronornas kedjor.

Levande ljus skapar stämning. Yttersta varsamhet krävs när sådana används. Den åttahörniga brukskyrkan i Orisberg i Storkyro är ritad av C. L. Engel.

← ← Psalmnummertavlor ger viktig information och skapar stämning i en kyrksal. Kyrkvaktmästaren gör sitt jobb i Bergshälls kyrka i Helsingfors.

← TV-monitorer i kyrksalar kan behövas för tillfälliga evenemang. En permanent skärm eller projektorduk är sällan en eftersträvarvärd lösning. På bilden visas Lundo kyrka.

Ljudsystem och tekniska installationer

God ljudåtergivning innebär att alla åhörare beaktas. Kyrksalens dimensioner, former och ytor påverkar rummets akustiska egenskaper. Det finns vanligtvis ingen helhetslösning i fråga om ljudåtergivning som skulle lämpa sig för all verksamhet i en mångsidigt använd kyrksal. Dessutom krävs noggrann planeringen av färg, form och placering för att man ska finna den lösningen som lämpar sig bäst i kyrkorummet. Numera finns det induktionsslingor i nästan alla kyrkor.

Ibland behövs det tillfälligt skärmar och projektordukar i kyrksalar. Flyttbara anordningar kan användas, men fasta modeller kan vara svåra att anpassa till kyrkointeriörer. Psalmnummertavlor bör inte bytas ut mot bildskärmar. Installation av anordningar och ledningar kräver noggrann uppmärksamhet. Grundregeln är att arbetet ska göras utan att ytorna förstörs. Installationerna får inte fällas in i väggar, pelare eller andra äldre byggnadsdelar, eftersom installationerna i vilket fall som helst kommer att behöva bytas ut emellanåt, och det är arbetsamt att reparera spåren.

Att planera tekniska system kräver specialkompetens och bör inte ses som en uppgift bara för leverantören. Genomgripande förbättringar eller utbyte av systemen kan medföra väsentliga ändringar och således förutsätta ett utlåtande av Museiverket.

Gamla elledningar kan vara ett stort riskmoment på grund av brandfaran. Kyrkors elsystem ska utrustas med jordfelsbrytning och de ledningar som dras in i kyrkan förses med överspänningsskydd. Elapparater som används i kyrkan, till exempel vattenkokare och kaffebryggare, ska ha en automatisk avstängningsfunktion. De periodiska besiktningarna av elanläggningar ska skötas.

Det lönar sig att förlita sig på de lokala brandmyndigheternas expertis för granskning av brandlarmsystem och släckningsutrustning. I det praktiska brandskyddsarbetet är det viktigt att se till att det inte finns brandfarliga material eller

onödigt bråte i kyrkan, på vinden, i tornet eller i klockstapel. Det ska finnas adekvat släckningsutrustning i lokalerna. Mer information på temat finns i kapitlet Brandsäkerheten i kyrkor och i *Brandsäkerhetsguide för kyrkor* (2020), som publicerats av Räddningsbranschens centralorganisation i Finland (SPEK), Kyrkostyrelsen och Museiverket.

Kyrkotomten och dess övriga byggnader

En kyrkotomt är en helhet som skapats över århundradena, och ändringar ska göras med stor eftertanke och varsamhet. I kyrkans närmiljö, på kyrkogården, finns det ofta en klockstapel, ett porthus och jordfästningskapell. Också murar, minnesmärken, stigar samt träd och planteringar ingår vanligtvis i helheten. Runt evangelisk-lutherska kyrkor som byggts före 1917 finns det nästan alltid en begravningsplats. Ibland har de utvidgats många gånger efter att traditionen med gravsättning upphörde under kyrkogolvet i slutet av 1700-talet.

Enligt hälsovårdsstadgan av 1879 fick inte begravningsplatser finnas i den omedelbara närheten av bebyggelse. Detta ledda till att nya, separata begravningsplatser anlades i många församlingar. Begravningsplatser i närheten av kyrkor har sedermera åter tagits i bruk.

De äldsta gravvårdarna finns vanligtvis i närheten av kyrkan. Ofta är dessa också de mest anslående och mångsidiga gravvårdarna, och de utgör ett värdefullt element i den lokala kulturhistorien och traditionen. Många församlingar har fre-dat sådana områden från ändringar och tagit över ansvaret för gravvårdarna. Också kommuner och föreningar kan ta över skötseln av specifika personers gravvårdar. Information av olika material finns bland annat i Museiverkets publikation om skötseln av gravvårdar, *Hautamuistomerkkien hoito*.

I början av 1800-talet började man plantera träd på kyrkogårdar. Bruket blev emellertid inte vanligt förrän under slutet av århundradet. Om trädbeståndet ska förnyas, krävs det långsiktig planering. Det är inte bra att plantera träd och buskar invid kyrkväggarna, eftersom vegetationen orsakar fuktproblem. Växternas rötter kan dessutom störa grunden.

Vanligtvis finns det gångar av sand, kullersten eller annan natursten runt kyrkan. De bör bevaras. Nyare beläggningar är illa lämpade för en gammal kyrkogård.

Vid kyrkor och på begravningsplatser kan det finnas gravkammare i marken eller jordfästningskapell som ståndspersoner låtit bygga. De äldsta av dessa är från 1600-talet, de yngsta från tidigt 1900-tal. Kapell är värdefulla tillägg på kyrkotomten och förtäljer om ortens historia. Många av de privata jordfästningskapellen tillhör numera församlingarna. En del ägs fortfarande av släkterna och används ibland för urnsättning.

Intill kyrkor hittas ofta de äldsta gravvårdarna, såsom i Saltvik på Åland. Från och med 1600-talet skedde begravingar redan oftast på begravningsplatser i anslutning till kyrkor.

IV

Renoveringar och förändringar i kyrkliga byggnader

Planering av renoveringsprojekt i kyrkor – utredningar och expertsamarbete

Renoveringsprojekt i församlingen

Trots god vård och regelbundet underhåll måste reparationer och ändringar emellanåt göras på kyrkobyggnader. Syftet är att byggnaden ska hållas i gott skick och förbli ändamålsenlig med bibehållet kulturhistoriskt värde. Efter renoveringsarbetet växer underhållets betydelse, eftersom inga reparationer i världen kan ersätta behovet av kontinuerlig vård.

Församlingen inleder renoveringen av kyrklig byggnad genom att sammanställa en planeringsgrupp med sakkunskap och låta utföra de utredningar som behövs. När föremålet för arbetet är en värdefull byggnad, krävs särskild kompetens och sakkunskap vid planeringen. Församlingen inleder projektet enligt sin strategi eller utifrån en behovskartläggning. En erfaren planerare och övervakare behövs för projektet. Det övriga behovet av expertis beror på projektets omfattning.

Geta kyrka på Åland i byggskedet 2017. Kyrkans bänkar och altare har skyddats väl inför renoveringsarbetet.

Planerarnas behörighet

Huvudprojekteraren ska avkrävas kompetens, erfarenhet och insikt i kyrkliga byggnader. Planering av kyrkorestaurering är nästan alltid ett krävande eller exceptionellt krävande uppdrag. Detta ställer krav på projekterarens behörighet. I markanvändnings- och bygglagen och statsrådets förordning föreskrivs om svårighetsklassen för projekteringsuppgifter och kraven på projekterarnas behörighet. (Markanvändnings- och bygglagen 5.2.1999/132; Statsrådets förordning om bestämmande av svårighetsklassen för projekteringsuppgifter vid byggande 214/2015.)

Vid renoveringar är det möjligt att avvika från de bestämmelser som gäller för byggande, och det är bra om huvudprojekteraren känner till de här möjligheterna. Byggnadstillsynen kan ge spelrum om åtgärderna inte leder till försämringar eller ifall det är motiverat att tillämpa en arbetsmetod från byggnadsperioden. Möjligheterna till undantag gäller bland annat brandsäkerhet, tillgänglighet och energieffektivitet.

Huvudprojekteraren ska sätta sig in i byggnaden innan beslut om projektet fattas. Projektering kräver tid och kännedom om byggnaden, något som måste beaktas när projekteringsavtal sluts. Byggarbeten på en kyrklig byggnad kräver att huvudprojekteraren gör betydande insatser. Huvudprojekteraren måste ha en vision för hur särskilda funktioner (bland annat värme, vatten, el, ventilation, brandsäkerhet) ska passas in i den känsliga helheten.

Förberedelserna för ett större renoverings- och ombyggnadsprojekt inleds naturligtvis genom att församlingen inrättar en restaureringskommitté. Såväl tjänstemän som förtroendepersoner kan ingå i kommittén. Dess uppgift är att börja med att anteckna församlingens egna behov och mål. Allteftersom planeringen och arbetet går framåt följer och styr kommittén projektet. Vid behov kan kommittén höra experter.

Församlingen konkurrensutsätter och väljer projekterare. Huvudprojekteraren är vanligtvis en arkitekt. För större projekt krävs dessutom en byggherre och en eller flera specialplanerare. I samarbete mellan restaureringskommittén och huvudprojekteraren modifieras planerna för beslutsfattande och konkurrensutsättning av entreprenaden.

Planeringen inleds vanligtvis med att en projektplan görs upp. I större renoveringsprojekt är redan detta projekteringsskede viktigt, eftersom även kostnadsnivån här blir precisare. Med de beslut som fattas i samband med behovskartläggningen och projektplanen binds omkring 90 procent av kostnaderna för projektet. Därför är det viktigt med tid och expertis i det här skedet.

Senast i samband med projektplanen ska nödvändiga utredningar beställas. När man planerar renovering av kyrkliga byggnader krävs det alltid information om dess historia och nuvarande skick. Renoveringsprojektets omfattning och orsaker påverkar i hög grad vilka utredningar som behövs för planerna. Byggnadshistoriska utredningar, undersökningar av byggnadens skick och av inomhusluften eller skadliga

ämnen samt aktuella ritningar hör allt oftare till de krav som myndigheterna ställer i samband med kyrkoprojekt. Om det inte finns aktuella ritningar för byggnaden elektroniskt, är det en bra idé att låta göra sådana i början av projektet. Tidigare renoveringsåtgärder bör också kontrolleras i serviceboken. Mer information om att beställa konditionsgranskningar och undersökningar av inomhusluft och skadliga ämnen finns i kapitlet Konditionsgranskningar och undersökning av inomhusluft och skadliga ämnen vid reparation och underhåll av kyrkliga byggnader.

Restaureringsarbete på ikonostasen i Uspenskij-katedralen fordrar många proffs. På bilden visas förgyllare som ställer tillbaka porten på sin plats.

Byggnadshistorisk utredning och färgundersökning

Med byggnadshistorisk utredning avses en sammanställning av information av byggnadens historia och olika skeden som den genomgått. Med en kombination av beskrivande text, tabeller, bilder och ritningar skapar man en helhetsbild av byggnaden och dess egenskaper. Den byggnadshistoriska utredningen lägger grunden för projektplaneringen och underhållet av byggnaden. Utan en utredning är det svårt att gestalta byggnadens tekniska funktion och ändringsmöjligheterna.

Utredningens omfattning varierar. De mest kortfattade är koncisa sammanfattningar av de huvudsakliga skedena i byggnadens användnings- och renoveringshistorik, medan de mest omfattande formas till skriftliga utgåvor eller elektroniska uppslagsverk som baserar sig på grundliga arkivundersökningar.

↑ Interiören i kyrkan i Saloinen i Brahestad. Armas Lindgren deltog i Finska fornminnesföreningens VI konsthistoriska expedition sommaren 1896 och målade akvareller i Brahestad. Kyrkan var ursprungligen från medeltiden. På 1600-talet flyttades den och byggdes ut. År 1930 förstördes den i en brand.

↗ Gamla färglager kan undersökas med prov i mikroskop och med en noggrant utförd färgtrappa. På bilden har tidigare kulörer skrapats fram i inredningen i Tavastkyro kyrka.

Olika delundersökningar kan ingå i en byggnadshistorisk utredning. En av de viktigaste är en färg- och ytskiktundersökning. I färgundersökningen klarläggs byggnadens färgsättning utom- och inomhus under dess olika skeden. Kulörerna fastställs och de använda pigmenten och färgtyperna undersöks. Mer information om färgundersökningar ges i tredje kapitlet i avsnitten Fasader och Inomhusmålning.

Administrativ behandling av reparationsplaner och begreppet väsentlig ändring

Kyrkliga byggnader som avses i kyrkolagarna är kyrkor och klockstaplar, ortodoxa bönehus, jordfästnings- och gravkapell samt med dem jämförbara byggnader på en begravningsplats. Alla kyrkliga byggnader som uppförts innan 1917 skyddas genom kyrkolagarna. Dessutom har 45 evangelisk-lutherska kyrkor som uppförts mellan 1917 och 1970 hittills skyddats genom Kyrkostyrelsens särskilda beslut. Om ett beslut gäller väsentlig ändring eller rivning av eller ändring av användningsändamålet i fråga om en skyddad kyrklig byggnad, ska församlingen eller den kyrkliga samfälligheten enligt kyrkolagarna ge Museiverket tillfälle att yttra sig i ärendet innan den fattar beslutet. Yttranden ska också begäras för evangelisk-lutherska kyrkliga byggnader som tagits i bruk för minst 50 år sedan. Ett yttrande ska begäras redan för en plan i ärendet.

Vad betyder väsentlig ändring?

En ändring anses vara väsentlig om den kyrkliga byggnadens utseende, konstruktion eller rummets karaktär förändras avgörande. Ändringen kan vara väsentlig även om syftet är att återställa ett tidigare utseende.

Huruvida en ändring är väsentlig avgörs fall för fall. Gränsen mellan underhåll och väsentlig ändring varierar från kyrka till kyrka. Att en ändring godkännts i en kyrka är ingen garanti för att en motsvarande ändring kan göras i en annan. Projektets ekonomiska omfattning är inte det som avgör utgången. Det viktiga är hurudan inverkan ändringarna har på byggnadens inre eller yttre. Kriterierna för väsentlig ändring är desamma för skyddade och andra kyrkliga byggnader.

En ändring kan vara väsentlig och förutsätta att Kyrkostyrelsen fastställer beslutet också i det fall att planen enligt Museiverket i sig är bra och förordas.

Väsentliga ändringar av utseendet på en kyrka, kyrkotomt, klockstapel eller ett jordfästningskapell är till exempel

- tillbyggnad eller kompletteringsbyggande
- ändringar på fasader eller synliga takytor, till exempel byte av takmaterial eller ommålning i en annan kulör
- betydande ändringar i trappor och gångvägar på kyrkogården, främjande tillgänglighet, byggande av ramper eller ändringar i stängsel och mur.

Väsentliga ändringar på inredningen är till exempel

- ändringar i rumsindelningen i kyrkan, till exempel en ny toalett i bakre delen av kyrkan
- ändringar i stil, färgsättning eller fast inredning helt eller i viktiga avseenden
- ändringar i altaronrådet och koret, till exempel flytt av altarbordet, arrangemang som förbättrar tillgängligheten, ändringar på altarskrank och altaruppsats, inklusive borttagning av fasta bänkar längst fram
- uppbyggnad eller rivning av kororgel
- ändringar på orgelfasad
- utbyte av eller ändringar på belysning eller andra synliga tekniska system.

Vanligtvis har det inte setts som väsentlig ändring att en eller två bänkrader längst bak tas bort. Om de bakersta bänkraderna redan tidigare har tagits bort, kan det innebära en väsentlig ändring av kyrkorummet om ytterligare bänkrader tas bort. Ändringar i kyrkans förrum eller sakristia betraktas oftast inte som väsentliga.

Kanta-Loimaa kyrka blev färdig 1892. Invändigt hade den byggts om många gånger. I samband med renoveringsarbeten i början av 2000-talet återställdes många av särdragen i det ursprungliga utförandet, till exempel ådring av bänkar och rödsvartvita betongplattor på golvet. På den nedre bilden visas kyrkan innan renoveringen. Omfattande ändringar invändigt, också om de återställer en tidigare utformning, utgör en väsentlig ändring.

Begreppet "väsentlig ändring" betyder att de största ändringarna – de som är synliga eller rör konstruktionerna – kräver mer omfattande administrativ behandling. Bedömningen av vad som utgör en väsentlig ändring görs fall för fall. Om församlingen ämnar renovera eller utföra ändringar i en skyddad kyrka, är det bra att på förhand konsultera Museiverket och Kyrkostyrelsens överarkitekt om gränsdragningen. Deras uppgift är att utifrån planerna bedöma huruvida tröskeln för väsentlig ändring överskrids. Om den gör det, handlar det oftast om en synlig ändring inomhus eller utomhus. Museiverket bedömer huruvida ändringen är sådan att kyrkans kulturhistoriska eller arkitektoniska värde bevaras. Ändringarna ska hålla över tid såväl estetiskt som tekniskt och funktionellt.

Kyrkliga byggnader som tagits i bruk för mindre än 50 år sedan kan vara skyddade med planbeteckningar som baserar sig på markanvändnings- och bygglagen. I så fall är det lokala museet med regionalt ansvar som är den behöriga myndigheten i skyddsärenden.

Museiverkets yttrande innan beslut fattas

Församlingen ska be Museiverket yttra sig om renoverings- eller ändringsprojektets planer innan något beslut fattas i församlingen. Det är också en fördel att kontakta Museiverket redan innan utlåtandet begärs, eftersom Museiverket ger råd för hur det lönar sig att gå vidare med renoveringsprojektet. Projektet bör också diskuteras på plats. Materialet för yttrandet kan behöva kompletteras. Därför måste tillräckligt med tid reserveras för det här skedet. I utlåtandet kan det krävas alternativa utföranden och till exempel modeller eller provutföranden.

Församlingen ska besluta i kyrkofullmäktige om väsentlig ändring, renovering eller rivning av en kyrklig byggnad efter att ha fått Museiverkets utlåtande. Efter det ska församlingen lämna in sitt beslut om att planerna godkänts till stiftets domkapitel. Därifrån går saken vidare till Kyrkostyrelsen som ska fastställa beslutet. Ett beslut av den ortodoxa kyrkans församlingsfullmäktige ska underställas kyrkostyrelsen för fastställelse. Eftersom Museiverket har rätt att anföra besvär om såväl församlingens som Kyrkostyrelsens beslut, ska fullmäktige skicka besluten till Museiverket för kännedom.

Den som ansvarar för ett kyrkligt byggprojekt ska dessutom ta reda på planläggningssituationen och efter behov se till att ansöka om åtgärdstillstånd eller bygglov. Dessa utreds tillsammans med kommunens byggnadstillsynsmyndighet.

I samband med renoveringsarbeten i den medeltida kyrkan i Masku konserverades även väggarnas praktfulla draperimålningar. På väggarna syns de fasta bänkarnas platser väl.

Rautalampi kyrka är en av Finlands största träkyrkor. När byggnaden renoverades 2008 konstruerades upphöjda platformer för att underlätta arbetet.

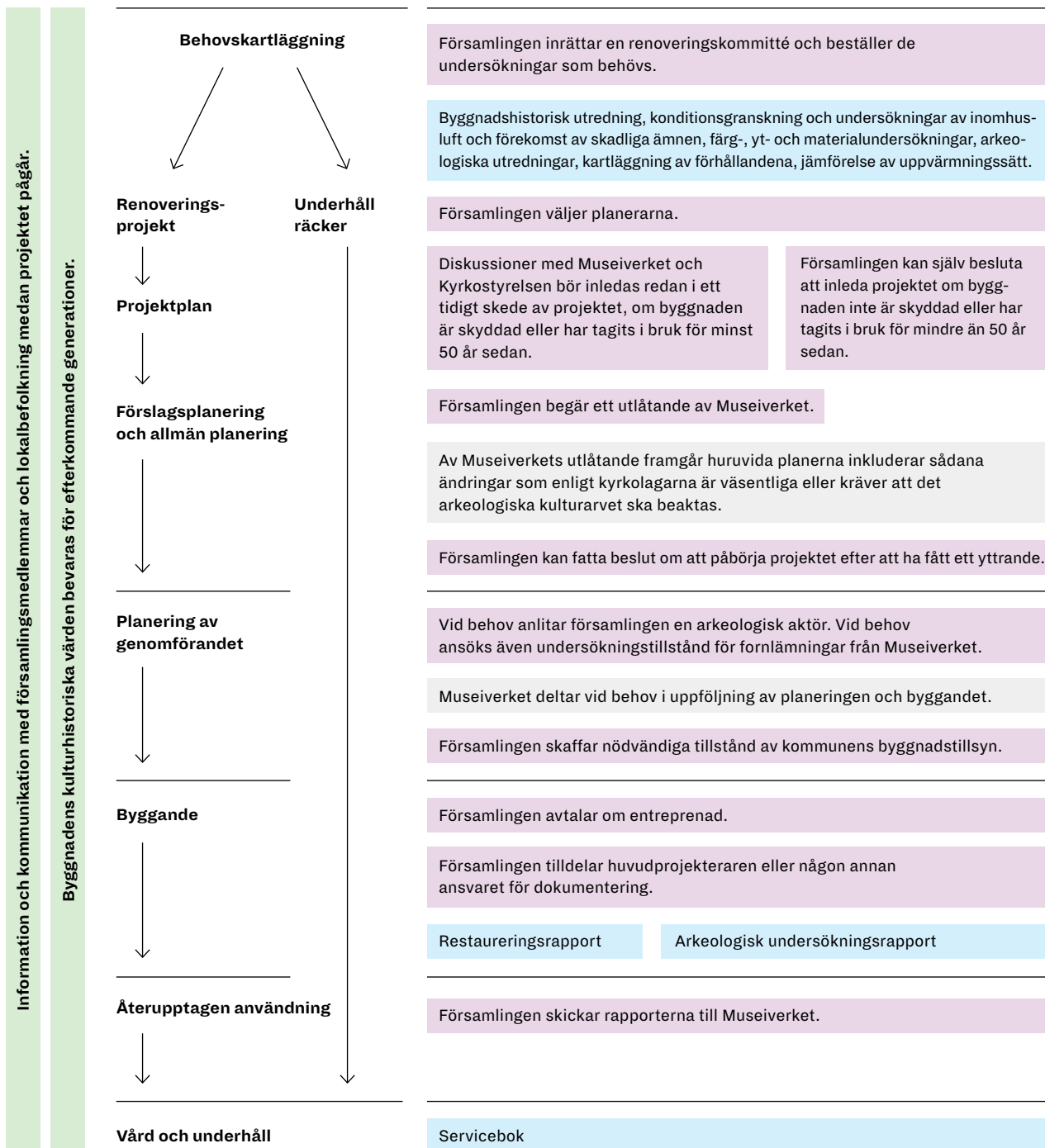

Återuppbyggnad av takkonstruktionerna i Borgå domkyrka. Taket, som förstördes i en anlagd brand 2006, var troligtvis delvis från medeltiden, och över långhuset från 1700-talet. Det nya taket gjordes av långvirke som fästes med metallbultar, delvis också med traditionella träfogar.

Renoveringsprocesser steg för steg i kyrkliga byggnader

Församlingen ska gärna ha en fastighetsstrategi, där man fastställer målen för skötsel och reparation av byggnaderna.

Byggplats vid Dragsfjärds kyrka 2008. Bänkarna måste ofta tas bort medan reparations- och renoveringsarbeten pågår. Fast inredning som står kvar ska skyddas omsorgsfullt och ändamålsenligt.

renovering enbart beviljas för kyrkliga byggnader. Ett av kriterierna för att understöd ska beviljas på församlingens ansökan är att kyrkans fastighetsväsende förordar det. Enligt kyrkomötets beslut kan stöd även beviljas Finska ortodoxa församlingen i Sverige. Understöd för glansförgyllning och konservering beviljas utgående från hur ändamålsenliga projekten är och inte på grund av att församlingen saknar medel. Understöden förutsätter en egenfinansieringsandel.

Det lönar sig för församlingarna att aktivt följa projektspecifika gemensamma upphandlingar, EU-stödprogram och energistöd.

Fastighetsstrategi

Församlingarna bör gärna ha en fastighetsstrategi som utgångspunkt för beslut inom församlingens fastighetsväsende. I strategin ska mål för användningen av byggnaderna ställas upp på lång eller medellång sikt. Strategins omfattning och detaljnivå avgörs av församlingens specifika behov. Det bör framgå av strategin vilka åtgärder byggnadernas skick och användningen av dem förutsätter. I strategin kan till exempel riktlinjer för behovet av reparationer ställas upp och åtgärderna schemaläggas eller avsägelse av byggnader regleras. Bland annat användnings av

Finansiering av renoveringar

Finansieringen för renoveringsprojekt i kyrkobyggnader kommer från den församling som äger byggnaden i fråga. En evangelisk-luthersk församling kan ansöka om Kyrkostyrelsens byggnadsunderstöd för kyrkliga byggnader och för byggande och renovering av församlingens andra verksamhetslokaler. Byggnadsunderstödet tyngdpunkt ligger på finansiering för renoveringsprojekt i kyrkliga byggnader. Understöden täcker enbart några procent av församlingarnas årliga underhålls-, reparations- och byggnadskostnader för fastigheter. För församlingarnas övriga byggnader delas understöd ut ur kyrkans centralfond. Byggnadsunderstöden kan sökas årligen med en elektronisk ansökan till Kyrkostyrelsen. Vanligtvis bifogas planer som är av samma noggrannhetsgrad som vid fastställande av beslut. Principerna för fördelningen av understöden tillkännages i Kyrkostyrelsens cirkulär.

Den ortodoxa kyrkans centralfond bidrar till de mest nödvändiga renoveringsarbetena på kyrkliga byggnader samt till glansförgyllning och konserveringsarbeten. Kyrkostyrelsen har fattat beslut om att stöd för grundlig

utrymmena och uppvärmning är aspekter att uppmärksamma inom fastighetsförvaltningen. När gamla kyrkor repareras eller byggs om, ska konsekvenserna för bevarandet av deras kulturarv och konstverk alltid beaktas.

Evangelisk-lutherska församlingar kan använda systemet Basis för att spara och uppdatera basinformation om sina fastigheter. Systemet har två register, ett över byggnader och fastigheter och ett över värdeföremål. Tilläggslement kan skaffas i Basis, till exempel en servicebok. Med dessa kan församlingen bygga upp ett fastighetsförvaltningssystem enligt strategin. Användningsmöjligheterna i Basis kommer att öka särskilt i fråga om vård av skyddade byggnader.

Entreprenadavtal

Konkurrensutsättning och direktupphandling syftar till att beställaren, i det här fallet församlingen, ska hitta en entreprenör som förstår särdragen i kyrkliga byggnader och förbinder sig till projektmålen. När entreprenadavtalet bereds ska

Fastighetsstrategi

Enligt Kyrkostyrelsens anvisningar ska de uppgifter om församlingens fastigheter och byggnader som sparats i registret Basis användas som underlag för fastighetsstrategin.

För fastighetsstrategin ska följande

uppmärksammas i församlingsekonomi:

- församlingens framtida utveckling i fråga om verksamhet, medlemsantal och ekonomi ska analyseras
- alla fastigheter, byggnader och lokaler som församlingen äger och använder ska klarläggas
- byggnader som skyddas genom kyrkolagen, annan lagstiftning eller i planläggningen ska utredas
- befintliga lokalers användningsgrad ska undersökas.

Efter och utgående från utredningar och analyser ska följande göras:

- skyddade byggnader som ska bevaras ska inventeras och konditionsgranskas
- övriga byggnader klassificeras
- möjligheterna att utnyttja hyreslokaler och mobila byggnader undersöks
- överflödiga lokaler och byggnader avstås från till marknadsvillkor.

Strategiska mål ställs upp också för skötseln av begravningsplatser, skog och tomtmark.

principerna fastställas för hur entreprenörerna orienteras i arbetet på den kulturhistoriskt värdefulla byggnaden. I entreprenadhandlingarna ska byggnadens historia och betydelse, nuvarande tillstånd, skyddsstatus och arkeologiska särdrag beskrivas. Dessutom ska de åtgärder som dessa aspekter förutsätter anges. Vidare ska målen med projektet presenteras och dokumentet klargöra vad som bevaras, vad som utelämnas ur reparationsarbetet och vilka icke-inkluderade byggnadsdelar som ska skyddas.

I avtalen anges utförandemetoderna och kraven på specialkompetens, till exempel förgyllningsarbete, specialmålning och konservering. Det är också skäl att avtala på förhand om avsikten är att det egentliga utförandet ska föregås av provutförande. Dessutom ska man avtala om praxis för godkännande av provutförandet och anteckning av beslut. Provutförande behövs till exempel vid reparation av ytbehandlingar och fast inredning. Även samarbetet mellan projekterare och entreprenör ska avtalas.

Organiseringen och skyddandet av byggarbetsplatsen

När en kyrklig byggnad blir en byggarbetsplats, måste konstruktioner och ytor skyddas mot skador. Kraven på förhållandena på byggarbetsplatsen (temperatur, luftfuktighet, ventilation) ska fastställas och förhållandena följas. Fast inredning som blir kvar i kyrkan medan reparationsarbetet pågår – till exempel orgel, predikstol eller altare – ska skyddas omsorgsfullt från damm och törnar. På Museiverkets webbplats finns vägledning i anvisningen *Korjauskortti 21 Rakennusosien työmaa-aikainen suojaus*. Också förhållandena runt inredningen och byggnadsdelarna under skyddstäckningen ska hållas under uppsikt. Beställaren måste vara särskilt uppmärksam på bevarande och skydd av inventarier och konstverk och beredd på eventuella behov av flytt och transport.

Entreprenören ska sörja för skydd enligt skyddsplanen och låta beställaren och huvudprojekteraren godkänna dem innan arbetet påbörjas. Entreprenören gör

↓ Exempel på olika steg vid ådringsmålning. På bilden visas en bänk under arbete i Kanta-Loimaa kyrka.

↘ Altartavlor och andra konstverk skyddas i Kanta-Loimaa kyrka medan renoveringsarbetet pågår. Bomulls- eller fibertyg skyddar väl mot damm.

← ← Kartläggning av förhållandena i kyrkor behövs ofta med tanke på såväl konstverk och orgel som besökarnas trivsel. En enkel termometer är överskådlig. Numera finns det också fjärr-avlästa system som kan kopplas till uppvärmningen. På bilden en termometer i Vörå 2012.

← I äldre kyrkor kan tidigare byggskedet vara dolda. Ofta måste de undersökas i planerings-skedet. På bilden visas en frilagd konstruktion där den tidigare väggens profil syns. Tavastkyro 2006.

upp en plan om byggplatsarrangemang och arbetsmetoder som skyddar byggnadens konstruktioner. Förbindelser för byggplatstrafiken, förvaringsplatser för byggmaterial och sektionering ska visas med situationsplaner och planritningar. Planeringen av byggplatsskedet kräver samarbete mellan entreprenör och arkitekt.

Rivningsarbetet måste planeras omsorgsfullt och utföras försiktigt. Också rivningsarbetet kan föregås av provutföranden. Det bästa är om rivningsarbetet utförs av samma entreprenör som sedan sköter renoveringsprojektet. Med tanke på de byggnadsdelar som ska bevaras är det problematiskt om administrationen av byggarbetsplatsen ska överföras från en entreprenör till en annan.

Planeringsarbete medan utförandet pågår

Med tanke på slutresultatet är det bra om projekterarna har möjlighet att besöka byggarbetsplatsen ofta. Till exempel kräver konstruktioner som blottas eller döljs beslut som bäst kan fattas på plats. Anpassningen av de preciserade planerna och utförandet på byggnaden ska helst avtalas i nära samarbete mellan planerare och entreprenör.

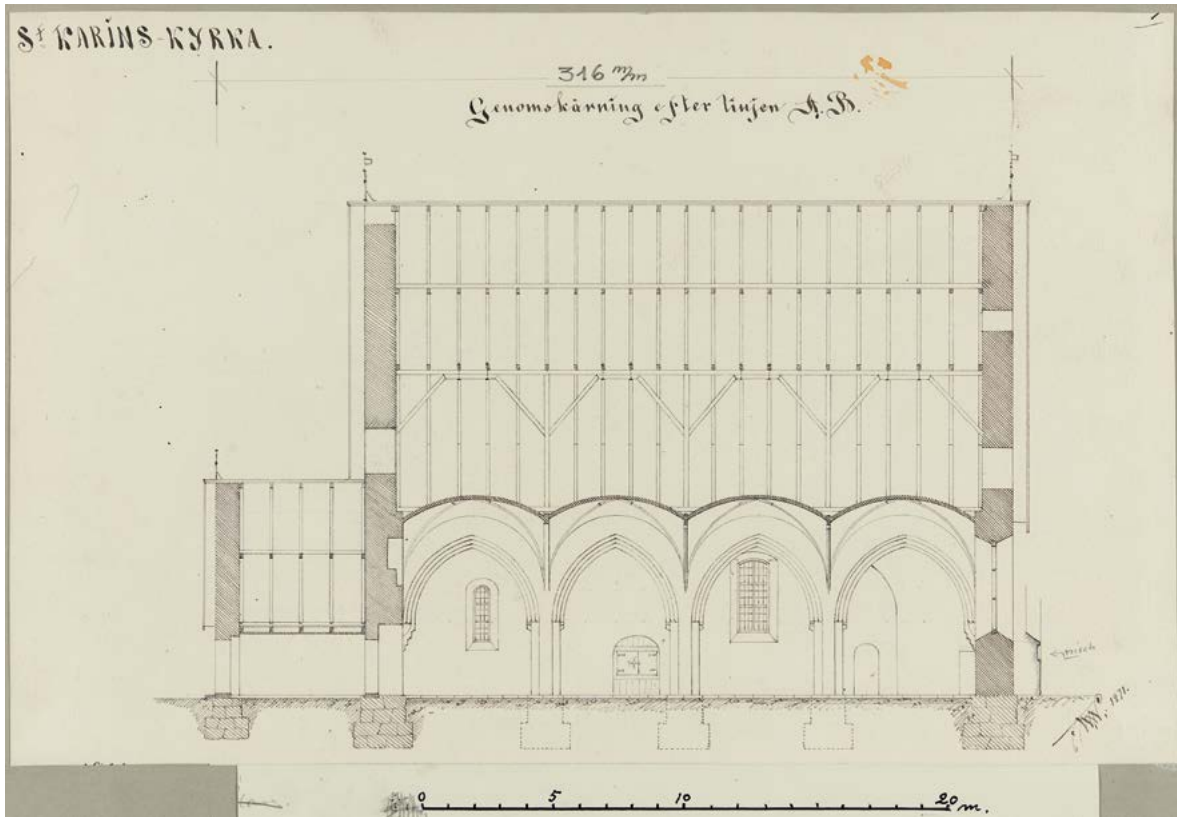
Med provutföranden kan man säkerställa att de planerade lösningarna är möjliga och lämpliga. Sådana kan till exempel behövas vid målnings- och rengöringsarbete eller ändringar på belysningen. Provutförande kan visa på behov av ändringar i planerna. Man bör vara beredd att låta göra flera provutföranden för att hitta en genomförbar lösning. Vid färgplaneringen är det att rekommendera att man gör de första provmålningarna på lösa skivor innan det egentliga utförandet. När provutförandena synas måste ljusförhållandena beaktas.

När Geta kyrka på Åland renoverades var bänkkvarterens färg en stor fråga. De har genomgått många färgfaser och att harmonisera hela inredningen är krävande.

Provbitar på tyg för beklädnad av altarringens knäfall. Kanta-Loimaa kyrka.

Dokumentering och kommunikation

I samband med byggnadsarbeten framkommer det mycket information om byggnaden. Den är viktig både för underhållet av byggnaden och när man ska planera senare renoveringsarbeten. Det är också bra om personal och de som sköter byggnaden får följa arbetet. Det ger dem bättre förutsättningar att sköta om byggnaden långsiktigt efter att reparationerna blivit klara. Byggnadshistoriska utredningar, uppmättnings, undersökningar av byggnadens skick och av inomhusluften eller förekomsten av skadliga ämnen, färgundersökningar, provutföranden och modeller, konserveringsrapporter och restaurerings-/renoveringsrapporter behöver arkiveras permanent, och på ett sätt som gör det möjligt för dem som planerar skötseln eller framtida projekt att komma åt dem. Beställarna ska uppdatera uppgifterna om objektet i byggnads- och fastighetsregistret (Basis) och i serviceboken. Med Museiverket kommer man överens om hur utredningarna och rapporterna ska levereras.

Beställaren ska kräva en restaureringsrapport för alla reparationer i kyrkliga byggnader. Informationen för rapporten ska man börja sammanställa redan i samband med planering, och arbetet fortsätter under hela projektet. Redan i ett

Arkitekten Wolmar Westlings uppmättningsritning från 1871 av den medeltida S:ta Katarina kyrka i Åbo.

Efter branden i Borgå domkyrka 2006 dokumenterades takkonstruktionerna med många fotografier, måttritingar och 3D-modeller.

tidigt skede av planeringen ska man komma överens om rapporten. Vanligtvis är det huvudprojekteraren som sammanställer den.

Rapporten ska innehålla en beskrivning av målen med renoveringsarbetet, eventuella alternativ, vad man valt och varför. Dessutom ska den innehålla fotografier på de reparerade delarna och en beskrivning i ord om läget innan renoveringen. Rapportens omfattning kan variera. Utöver de här punkterna ska även information ingå om arbetsmomenten samt de kulörer och material som använts (tillverkare, varumärke och beroende på materialet även andra uppgifter).

Arbetet med materialinsamling kan fördelas på flera parter. Entreprenören får ansvar för att dokumentera sina arbetsmoment, det vill säga åtminstone arbetsmetoder och material. Alla arbetsmoment ska gärna dokumenteras med foton.

I större projekt behövs ofta en kommunikationsplan. Medierna och allmänheten vill vanligtvis ha information om syftet med renoveringen och om hur arbetet går. Om projektinformationen har dokumenterats och sammanställts är det enkelt att förmedla informationen. Beställaren bör också bereda sig på att visa upp den renoverade byggnaden när projektet rots i hamn.

Efter att renoveringen blivit färdig ska de som sköter byggnaden och annan personal orienteras i användningen av den. Det är minst lika viktigt att föra byggnads- och kulturhistoriska värden på tal som att gå igenom de tekniska funktionerna. Till exempel är det viktigt att i samband med att man planerar städningen diskutera betydelsen av gamla ytor och inredning och de krav dessa ställer i fråga om såväl metoder som rengöringsmedel. Städning diskuteras noggrannare i avsnittet Regelbunden städning och vård av värdeföremål.

← Dörren till Kronoby kyrka sitter så högt att det inte var möjligt att bygga en ramp. Ingången gjordes tillgänglig med en lyftanordning intill trappan.

→ Ingången till Korpilahti kyrka har gjorts tillgänglig med en sidoramp.

↘ Restaureringen av Korpilahti kyrka blev färdig 2018 och återställde kyrkans inre till det ursprungliga utförandet efter Alvar Aaltos ritningar från 1920-talet. Altarområdet kunde göras tillgängligt med en ramp.

Typiska byggprojekt i kyrkliga byggnader

Ofta behöver tillgängligheten i kyrkor förbättras såväl ute som inne. Med tillgänglighet avses att befärma hinderfritt tillträde för alla i den fysiska miljön. Det handlar om möjligheter att röra sig och delta i aktiviteter i byggnaden, en ergonomisk arbetsmiljö och jämlikt bemötande. Med informationstillgänglighet avses hur väl den immateriella miljön – kunskap, kommunikation och tjänster – lämpar sig för alla. Det kan vara svårt att göra om byggnaden så att den blir tillgänglig. En tillgänglighetsexpert kan hjälpa till i arbetet så att bästa möjliga resultat uppnås.

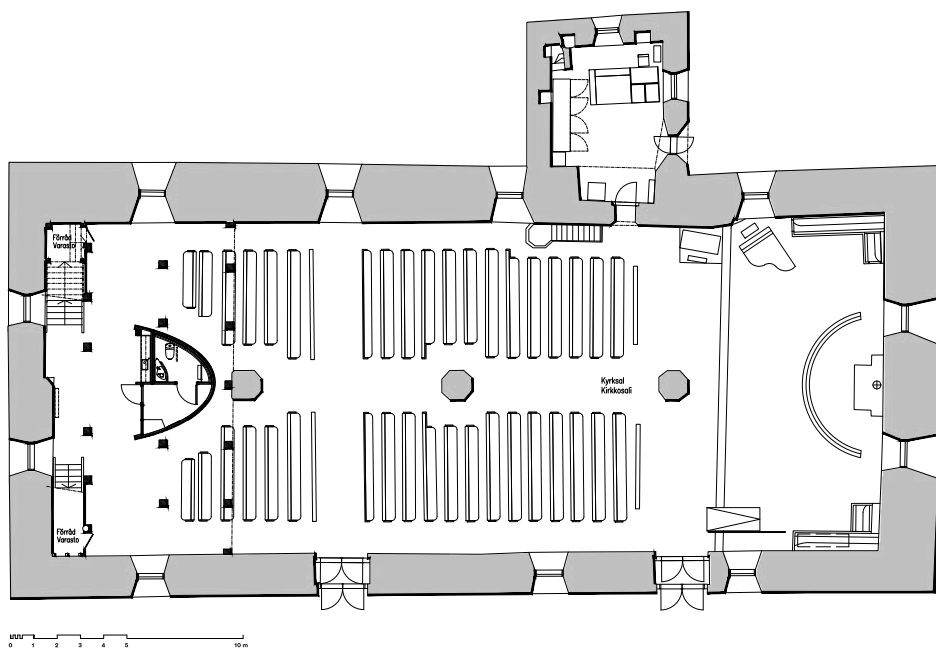
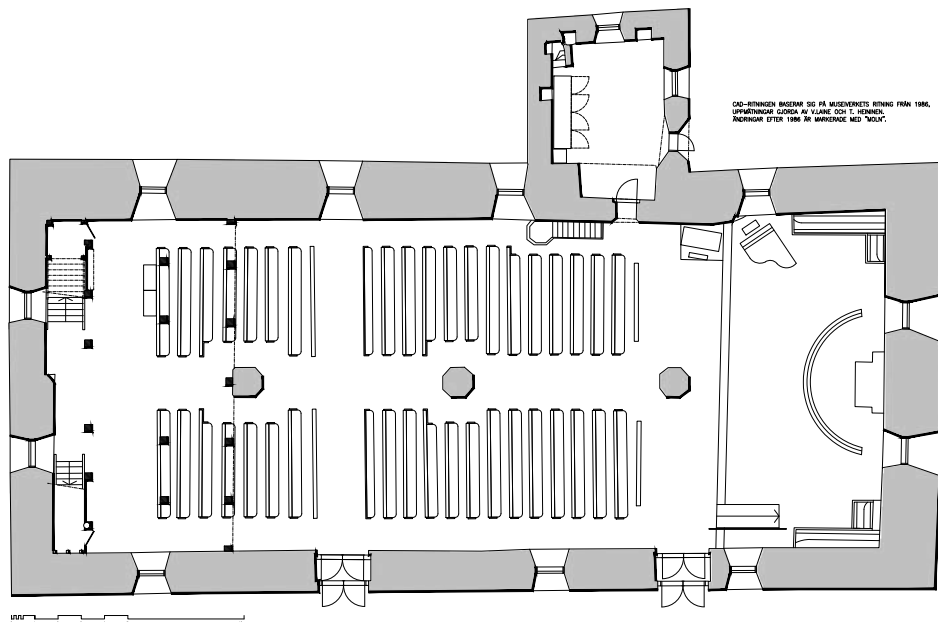
Det första som vanligtvis bearbetas med tanke på tillgängligheten i en kyrka är entrén. I första hand ska man försöka göra huvudingången tillgänglig. Ofta måste man ändå placera rampen, hissen eller anordning vid någon sidoingång, där höjdskillnaden är mindre. Anordningen, inklusive ledstänger, ska göras permanent och kunna användas året om. En ramp ska uppfylla de tekniska kraven på lutning och anpassas till kyrkans arkitektur. Det kan vara svårt att säkerställa att lyftanordningar utomhus fungerar året om. Lösningen utgör oftast en väsentlig ändring.

En annan viktig förbättring är rörelsen i och till altarområdet. Det ska vara tydligt, tryggt och naturligt att komma fram till altaret. En ramp är ofta det bästa alternativet. Om höjdskillnaden är stor, går det också att använda en anordning.

En tredje viktig tillgänglighetsaspekt handlar om toaletter som är tillgängliga med rullstol. Särskilt i gamla kyrkor kan det vara svårt att ordna med ett tillräckligt stort utrymme, inte minst om förrummet är litet. En toalett kräver även god ljudisolerings och ventilation.

I den medeltida kyrkan i Ingå förlades kokvrå och toaletten till området under läktaren. Lösningen krävde att en bänkrad togs bort och några andra kortades av. Kasper Järnefelt var arkitekt för ändringsarbetena.

Ny kokvrå och toalett i Ingå kyrka. Tack vare den halvrunda formen fogar de nya funktionerna sig väl in i den gamla kyrkan.

Det som ofta efterfrågas i kyrkliga byggnader är fler och bättre funktioner. Ändringarna kan handla om toaletter, kokvrå och städrum. Toaletterna har ofta placerats i närliggande byggnader. Till exempel kan toaletter som förlagts till en servicebyggnad på en begravningsplats även tjäna dem som besöker begravningsplatsen. Om det behövs toaletter i kyrkan, kanske de platsar naturligt och rätt diskret i förrummet eller under läktaren. Huruvida man ska dra in vatten ledningar i en byggnad där det inte funnits vattenanordningar tidigare ska övervägas noggrant. I sakristian kan det finnas ett tvättställ för personalen och som samtidigt kan användas för köksbehov.

Brudkammare och barnrum har placerats i anslutning till huvudingången i kyrkans västra ände. Vill man göra byggnaden möjlig att använda mer mångsidigt ska man börja med att utvärdera möjligheterna att använda befintliga utrymmen. I sista kapitlet, 5 Vad kan en kyrka användas till?, dryftas ändringar i användningen i större detalj.

Orglar hör till den fasta inredningen i alla evangelisk-lutherska kyrkor. Att utöka en kororgel eller ersätta en orgel med en ny är en väsentlig ändring. Kyrkostyrelsen har publicerat en handledning för församlingar som planerar orgelprojekt. Församlingarna kan vända sig till kyrkans sakkunnigråd i orgelärenden för en expertbedömning av en orgels skick. Sakkunnigråd nås via Kyrkostyrelsens musiksekreterare.

Ofta önskas mer eller ny belysning i kyrkliga byggnader och deras omgivning. Om belysningen utökas, ska det göras återhållsamt och så att den smälter in i miljön utan att dominera. Belysningen ska bidra till att skapa helhet, harmoni och balans i miljön. Med fasadbelysning kan man lyfta fram arkitekturen i byggnaden på ett diskret och värdigt sätt. Ökad belysning i omgivningen kan bidra till en tryggare och mer tillgänglig miljö. Utomhus ska belysningen i områdena runt om beaktas – kyrkogården i en stadskärna respektive en lugn kyrkby kan inte belysas på samma sätt.

Utomhusbelysningen ska planeras noggrant. Man måste beakta byggnadens arkitektur, armaturernas hållbarhet, färgtemperaturen och färgåtergivningstalet. Montering av belysning betyder mycket teknik såväl ovan som under jord, vilket kan förutsätta arkeologisk övervakning. Om grävarbeten ska utföras, lönar det sig att överväga om det går att samtidigt installera annan teknik, till exempel ledningar för övervakningskameror. Belysningen ska gärna gå att justera. Med testbelysning kan ett lyckat resultat säkerställas. Om belysningsprojektet kan anses förändra den kyrkliga byggnadens eller kyrkotomtens utseende väsentligt, ska planen underställas Kyrkostyrelsen som fastställer den.

Konditionsgranskningar och undersökningar av inomhusluft och skadliga ämnen i samband med reparationer och underhåll av kyrkliga byggnader

Anu Laurila och Katariina Laine, Vahanen Rakennusfysiikka Oy

Byggnader kan undersökas på otroligt många sätt och ur olika synvinklar. Vilken undersökning som lämpar sig beror på vad man vill ta reda på och varför. En korrekt tolkning av undersökningsresultaten är särskilt viktigt för att onödiga reparationer och fel reparationslösningar ska kunna undvikas. Väl utförda och heltäckande undersökningar bidrar till att reparationsåtgärderna fokuseras där de behövs och man undviker att förnya eller reparera byggnadsdelar eller anordningar i onödan. Detta innebär att byggnaden skonas och pengar sparas.

När en kyrklig byggnad ska renoveras eller byggas om, behövs utredningar om byggnadens historia och skick som en grund för planeringsarbetet. Vid misstanke om brister i kvaliteten på inomhusluften i en kyrklig byggnad, bör man låta

Relevant lagstiftning

Om frågor som rör sunda byggnader och sanitära förhållanden i bostäder och arbetslokaler föreskrivs i markanvändnings- och bygglagen (132/1999), hälsoskyddslagen (763/1994) och arbetarskyddslagen (738/2002) samt i de förordningar och föreskrifter som utfärdats med stöd av dem och i anvisningar som tydliggör dem. Fastighetsägaren ansvarar för att en byggnad är säker och går att använda. Om hälsorelaterade krav på arbetsplatser och om arbetsgivarens ansvar och företagshälsovårdens roll föreskrivs i lagen om företagshälsovård (1383/2001) och arbetarskyddslagen (738/2002).

I hälsoskyddslagen (763/1994) föreskrivs också om sanitära krav på bostäder och andra vistelseutrymmen. Enligt lagen ska förhållandena i inomhusluften vara sådana att de som befinner sig i bostaden eller utrymmet inte förorsakas sanitär olägenhet. Om en sanitär olägenhet observeras ska åtgärder omedelbart vidtas för att utreda, avhjälpa eller begränsa olägenheten och de faktorer som föranlett den. I social- och hälsovårdsministeriets förordning om sanitära förhållanden (förordning om sanitära förhållanden i bostäder och andra vistelseutrymmen samt om kompetenskrav för utomstående sakkunniga; 545/2015), som utfärdats med stöd av hälsoskyddslagen föreskrivs närmare om åtgärder, undersökningsmetoder och tillämpliga åtgärdsgränser för utomstående sakkunniga som hälsoövervakningen anlitar och om kompetenskraven för dessa.

Äldre konstruktioners funktionalitet kan inte bedömas utifrån dagens byggförordningar, utan de måste granskas i förhållande till konstruktionens normala funktionsförmåga.

utföra undersökningar för att utreda saken. Också i samband med akuta skador, såsom vattensador, bör man utföra undersökningar för att ta reda på de skadade delarnas faktiska skick, skadans omfång och behovet av reparationer.

Kyrkliga byggnaders särdrag måste beaktas vid konditionsgranskningar och andra undersökningar

De kyrkliga byggnaderna utgör en mycket varierad samling, varav de flesta har karaktären av allkonstverk. En del av dem hör till de äldsta byggnaderna i vårt land och redan deras ålder gör dem särskilt värdefulla.

Framför allt i det äldre byggnadsbeståndet måste den som utför en konditionsgranskning omsorgsfullt utvärdera hur konstruktionerna ursprungligen avsetts att fungera. Äldre konstruktioners funktionalitet kan inte bedömas utifrån dagens byggförordningar, utan de måste granskas i förhållande till konstruktionens normala funktionsförmåga. Dessutom ska byggnadens eller konstruktionsdelarnas ålder beaktas till exempel när eventuella mikrobiella prover tolkas. Ju

äldre en byggnad är, desto mer troligt blir det att mikrober kan konstateras. Det viktiga är att bedöma deras art, antal och förekomst i förhållande till byggnadens inomhuslokaler.

De platser i konstruktionen som skall öppnas och hur det ska ske måste planeras noggrant när kyrkliga byggnader ska undersökas. Särskilt i äldre byggnader kan det finnas konstruktioner eller ytor och målningar som är unika och av oersättligt värde. De får inte skadas vid undersökningarna. De ställen som friläggs måste godkännas av eller åtminstone muntligt avtalas med Museiverkets experter.

Särskilt under golvet i kyrkor som byggts före 1822 kan det finnas gravar som är fredade enligt lagen om fornminnen. Också utanför äldre kyrkors ytterväggar kan det finnas gravar. Därför får man inte gräva i marken under eller kring kyrkor utan att behovet av arkeologiska undersökningar utretts. Också i nyare kyrkors miljöer kan det finnas gravar, eftersom det kan ha stått tidigare kyrkor på samma plats också i de fall där den nuvarande kyrkan är mycket ung. Frågor kring arkeologiskt kulturarv behandlas i större detalj i kapitlet Beaktande av arkeologiskt kulturarv vid renoverings- och ombyggnadsprojekt.

Äldre kyrkor har i regel ursprungligen varit ouppvärmda. Å andra sidan har folk ofta på sig ytterkläder i kyrkor, vilket innebär att inte ens den vanliga innetemperaturen på +21 °C behövs. Alltför höga temperaturer kan göra inomhusluften torr och till exempel leda till att färg flagnar, trädelar spricker eller möbler skadas. Den relativa luftfuktigheten hänger samman med temperaturen, och luftfuktigheten regleras bäst genom temperaturjustering.

Äldre kyrkliga byggnader har byggts utan dränering eller maskinell ventilation. Vanligtvis behöver ingendera införas om byggnaden hittills har fungerat väl i tiotals eller hundratals år. Med dräneringssystem regleras grundvattennivån, som man vill att ska hållas lägre än byggnadens grunder. Oberoende av dräneringssystem stiger fukt ur marken upp i strukturer som är i direkt kontakt med marken (diffusion, kapillär fuktransport), vilket ibland kan orsaka skador. I detta fall ska reparations sättet väljas utgående från byggnadsdelens fukttekniska funktion och lokalernas ändamål.

Särskilt när man undersöker och reparerar byggnader med en rik och komplex bygg- och renoveringshistorik råkar man ofta på överraskningar och situationer som föranleder ytterligare undersökningar, inspektion av konstruktioner på byggplatsen och ändringar eller kompletteringar i reparationsplanerna. Detta är något som man gärna kan förbereda sig på redan när undersökningarna och reparationerna planeras genom att tidsplaner och budget görs anpassningsbara.

Olika slag av undersökningar

Undersökningarna kan grovt taget delas in i två kategorier, destruktiva och icke-destruktiva. Oförstörande undersökningar av byggnaden är ofta syner eller liknande utredningar. Utan att frilägga material och konstruktioner i byggnaden – destruktiva ingrepp – är det mycket svårt att få fram pålitlig information om dess faktiska tillstånd.

Ibland finns det skäl att till exempel undersöka förhållandena i grunden i ett års tid innan beslut om reparationer fattas. Mätanordningar bör installeras så diskret som möjligt.

inomhusluften. Tyngdpunkten i undersökningen kan vara konstruktionsteknisk (viktig utgångsinformation för ombyggnadsarbeten) eller fokusera på inomhusluft och fukt (behövs för att man ska kunna finna lösningar på problem med inomhusluften). Ofta är det motiverat att kombinera en inomhusluft- och fuktteknisk undersökning med grundliga undersökningar av VA-/VVS-system, byggnadsautomation eller mantelkonstruktioner (fasad, yttertak). Undersökningarna kan inkludera kartläggning av förhållanden där man med hjälp av kontrollinstrument samlar in data om temperatur- och fuktförhållandena eller om tryckskillnader i eller mellan olika utrymmen. Undersökningarna kan göras under en kort tid (några veckor) eller en lång tid (ett år) alltefter behov. Hur undersökningarna ska genomföras beskrivs i miljöministeriets publikation om undersökning av byggnaders inomhusluft och fuktteknik, *Ympäristöopas 2016. Rakennuksen kosteus- ja sisäilmatekninen kuntotutkimus*. När sådana utredningar som avses i hälso- och sjukvårdsministeriets förordning 545/2015 utförs ska anvisningarna i miljöhandledningen tillämpas.

I en undersökning av **skadliga ämnen** tar man reda på i vilka byggnadsdelar och tekniska system i fastigheten det kan finnas hälsovådliga och skadliga ämnen och byggmaterial. I Statsrådets förordning om säkerheten vid asbestarbeten (798/2015) fastslås det att en byggherre ska se till att det görs en asbestkartläggning innan reparationsarbetet påbörjas om byggnaden uppförts innan 1994. Det är vanligt

I en **konditionsbedömning** undersöks fastighetens lokaler, byggnadsdelar, installationstekniska system och utomhusområden okulärt, behovet av reparationer utvärderas och en långsiktig reparationsplan görs upp. I bedömningen undersöks även byggnadens energiförbrukning, vilket inkluderar värme, el och vatten. Beställning och genomförande av konditionsbesiktningar presenteras i anvisningskortet *RT 18-11085 Liike- ja palvelurakennuksen kuntoarvio – tilaajan ohje* och *RT 18-11086 Liike- ja palvelurakennuksen kuntoarvio – kuntoarvioijan ohje*. Undersökningar och utredningar av byggnadens skick kan till exempel användas som verktyg för proaktiv fastighetsförvaltning eller som underlag för noggrannare undersökningar.

Undersökningar av byggnadens skick, alltså konditionsgranskningar, är destruktiva undersökningar. Då undersöker man byggnadsdelarnas och konstruktionernas skick, utförandet, byggmaterial, installationstekniska system och andra faktorer som till exempel påverkar kvaliteten på

att det också finns andra skadliga ämnen i äldre byggnader. Asbestkartläggningen ingår då i en mer omfattande undersökning av skadliga ämnen. I rapporten över förekomsten av skadliga ämnen anges plats och omfattning för respektive ämne. Rapporten är ett underlag för planering av reparationer och rivningsarbeten, och bland annat kan den användas för att ta reda på hur rivningsavfallet ska hanteras. Genomförandet av undersökningar av skadliga ämnen presenteras i anvisningskortet *RT 18-11245 Haitta-ainetutkimus. Rakennustuotteet ja rakenteet* och *RT 18-11244 Haitta-ainetutkimus. Tilaajan ohje*.

Skadliga ämnen finns i så gott som alla äldre byggnader, men inte alla skadliga ämnen behöver tas bort. I rapporten över skadliga ämnen antecknas alla material som konstateras överskrida gränsvärdet för att klassas som farligt avfall. Att gränsvärdet för farligt avfall överskrids innebär emellertid inte att ämnet måste tas bort, utan bara att det om det tas bort ska kasseras på ett visst sätt. För många skadliga ämnen finns det renoveringsmetoder som gör att de tryggt kan bli kvar i byggnaden.

Vid undersökningar med **mögelhund** granskas förekomsten av mikrobiellt orsakade lukter. Hunden markerar enbart förekomsten av lukter. Konstruktionernas skick kan inte klargöras utan friläggning eller andra undersökningar. Därför ska orsakerna till hundens markeringar utredas med vidare undersökningar som görs av en expert. En anvisning om undersökningar med hund har getts ut för den som beställer utredningar, *Homekoiran käyttö kiinteistössä esiintyvien mikrobiperäisten hajujen tarkastuksessa – Tilaajan ohje*. För hundförare gavs anvisningar inom ramen för programmet Fukt- och mögeltalko 2013.

Utförarna av undersökningarna

Undersökningar av byggnaders skick och av skadliga ämnen kräver specialkompetens och erfarenhet. Den som beställer undersökningarna ska avkräva utredarna tillräcklig kompetens och be dem om referenser från motsvarande arbeten. Kompetensen kan till exempel verifieras hos en oberoende aktör genom förfaranden där man testar kompetensen eller certifierar personal. I bilaga 3 till social- och hälsovårdsministeriets förordning 545/2015 (förordningen om sanitära förhållanden i bostäder och andra vistelseutrymmen samt om kompetenskrav för utomstående sakkunniga) fastställs kompetenskraven på utomstående sakkunniga som hälsovårdsmyndigheterna ska anlita. Kraven på utbildning och arbetserfarenhet presenteras separat för experter på hälsoriktigt byggande, experter på inomhusluft och konditionsgranskare med kunskap om fuktskador. Dessa kompetenskrav bör ställas på dem som ska göra konditionsgranskningar, särskilt om det handlar om utredning av orsakerna till problem i inomhusluften.

Andra professionella kompetenser som för närvarande kan påvisas genom oberoende instansers bedömning är till exempel konditionsgranskning av värme-, vatten- och avloppssystem (VVA), undersökning av asbest och skadliga ämnen (AHA) samt termografi (värmefotografering) av hus och fuktmätning i konstruktion.

Ibland räcker det att skadans framfart förhindras till exempel genom att förhållandena justeras. Då behöver skadan i sig inte repareras, eller åtminstone inte genast, utan den observeras.

Att beakta när undersökningarna beställs

Beställaren ska ha en tydlig uppfattning om vad undersökningarna syftar till. Det är bra om undersökaren som underlag har tillgång till en byggnadshistorisk utredning eller information om byggnadens renoveringshistorik. Den som utför konditionsgranskningen eller undersöker förekomsten av skadliga ämnen försöker hur som helst utreda vilka renoveringar som gjorts, men till exempel i fall av problem med inomhusluften kan renoveringshistorik vara till hjälp för valet av undersökningar och utredningen av orsakerna bakom problemen. Till grund för omfattande renoverings- eller ombyggnadsarbeten på skyddade byggnader utarbetas vanligtvis en byggnadshistorisk utredning, som gagnar såväl planeringen av de tekniska undersökningarna som renoveringsplanerna. I större byggnader kan en användarenkät eller inomhusklimat- och symtomenkät ingå i informationsunderlaget.

Om beställaren är osäker på vilka undersökningar som behövs, kan hen beskriva situationen för konditionsgranskarna och be dem göra en besiktning på objektet och sedan utarbeta en undersökningsplan. Det som ska beskrivas i undersökningsplanen är undersökningens mål och omfattning, den utgångsinformation som finns tillgänglig, de undersökningsbehov som framkommit i byggnaden (preliminär riskbedömning) och de tilltänkta undersökningsmetoderna. Konditionsgranskaren gör oberoende upp en plan innan undersökningarna genomförs, och förberedelserna för planen kräver vanligtvis ett besök på plats. Planen hjälper också beställaren att bedöma huruvida målsättningarna av undersökningen är ändamålsenligt ställda.

Genomförande av undersökningarna

När underlaget studerats och undersökningsplanen gjorts upp utförs de faktiska undersökningarna på objektet och eventuella analyser beställs. Slutligen sammanställs observationer och mätresultat i en rapport. De som använder

i gamla färgskikt kan det finnas ämnen som överskrider gränsvärdet för farligt avfall. Färgerna kan emellertid lämnas kvar och övermålas. Bara om ytan ska slipas eller färgen tas bort måste man ge akt på de skadliga ämnena.

byggnaden ska informeras om undersökningarna i god tid, särskilt om det krävs förberedande åtgärder.

Utredande undersökningar utgår från användarenkäter, arkivuppgifter, okulära observationer på plats samt från den erfarenhet som konditionsgranskaren eller den som undersöker förekomsten av skadliga ämnen har från motsvarande objekt. Mer detaljerade undersökningar är till exempel fuktmetning i byggnadsmaterial, utredning av luftrörelser och destruktiva undersökningar där konstruktionen friläggs. De platser som väljs ut för ingrepp i konstruktionerna ska vara representativa för det som undersöks. Det är viktigt att man beaktar eventuella kulturhistoriska värden i byggnaden som undersöks och möjligheterna att lappa frilagda konstruktioner. Ingrepp i byggnaden görs ofta av en byggnadsentreprenör som anlitas specifikt för uppgiften och som även sköter lappningar, medan den som gör undersökningarna dokumenterar ingreppen och tar nödvändiga prover för analys.

Praxis för rapportering

Rapportering av utredningar och undersökningar ska avkrävas tydlighet och tillämpbarhet. Av rapporten ska det gå att greppa vad som gjorts och varför, och hur de presenterade slutsatserna nåtts. En konditionsgranskare ska kunna bedöma byggnadsdelarnas skick och mikrobiella eller andra fynd och ställa det i förhållande till byggnadens ålder, delarnas normala funktionsförmåga och användningen av lokalerna.

Undersökningarna eller utredningarna sammanställs i en rapport med åtminstone följande information:

- utgångs- och bakgrundsinformation
- undersökningsmetoder och vem som utfört undersökningarna

- observationer och mätresultat; genomgång av resultaten och slutsatser
- planritning eller en annan illustration med platsbestämningar för observationer och destruktiva ingrepp och andra undersökningar som gjorts
- åtgärdsförslag inklusive motiveringar och tydliga beskrivningar, vilka åtgärder som kräver separata reparationsplaner.

Beroende på undersökningarnas art ska rapporten utöver slutsatser även inkludera antingen behoven av vidare undersökningar eller rekommendationer om åtgärder, som kan handla om reparationer. Särskilt i en konditionsgranskning som ska utgöra underlag för reparationsplanering tas sådant som är relevant för reparationsplaneringen upp och flera alternativa reparationsmetoder föreslås. Det är bra om den som gör konditionsgranskningen involveras i planeringsgruppen så att alla observationer säkert beaktas och förstås korrekt. Om rapporten inkluderar åtgärdsförslag ska den som gjort undersökningarna uppge vilka saker som kräver separat reparationsplanering.

Beställaren bör i sin tur lita på utredaren som i sin utvärdering av planeringsbehovet har bedömt att en åtgärd är så krävande att det inte räcker med entreprenörens kompetens. Risker är att man utan reparationsplaner orsakar mer skada än nytta för byggnaden. Åtgärder på byggnader med fukt- och inomhusluftproblem förutsätter i regel byggnadsfysikalisk planering av reparationerna. Reparationer och ändringar som kan påverka säkerheten eller de hälsomässiga förhållandena för dem som använder byggnaden kan kräva bygglov.

I beskrivningen kan man också inkludera en bedömning av exponeringsförhållandena, som då görs av en expert på hälsoriktigt byggande. Bedömningen är avsedd att vara ett verktyg för hälsovårdsproffs och hälsovårdsmyndigheterna. Det ska vara hälsovårdsexperter som gör bedömningar av hälsomässiga förhållanden och risken för exponering.

Lyckad kommunikation – en central faktor i lösandet av problem i inomhusklimatet

I problem som gäller inomhusklimatet är fungerande kommunikation särskilt viktig. Transparens i processen förebygger motsättningar, förbättrar den allmänna kännedomen om frågor som rör inomhusluftkvalitet och skapar förtroende mellan de inblandade.

När undersökningar av inomhusluften presenteras är det viktigt att berätta om resultaten för användarna lättfattligt och utan att i onödan väcka oro. För att missförstånd inte ska uppstå är det tillrådligt att den som utför konditionsgranskningen eller undersöker skadliga ämnen själv presenterar resultaten. Man bör komma överens om vem som ansvarar för kommunikationen redan i början av projektet. Vanligtvis är det beställaren (fastighetsägaren) som sköter kommunikationen. Konsulter förbinder sig i regel till tystnadsplikt om konsultavtalet baserar sig på de allmänna avtalsvillkoren för konsultverksamhet (KSE2013), vilket till exempel betyder att resultaten på undersökningarna inte får avslöjas för tredje parter.

Beaktande av arkeologiskt kulturarv vid renoverings- och ombyggnadsprojekt

Vid reparationer och ändringar är det bra att eftersträva ett genomförande som låter det arkeologiska kulturarvet förbli kvar och så intakt som möjligt. Därför är det viktigt att Museiverket, museet med regionalt ansvar, Kyrkostyrelsen och församlingen diskuterar redan när projektet inleds. Arkeologiska fältarbeten och andra undersökningar ska bland annat göras i det fall att man blir tvungen att gräva, riva eller flytta fasta fornlämningar som skyddas genom lagen om fornminnen.

Proaktiv planering

Proaktiv planering är viktig vid renoverings- och ombyggnadsarbeten. En god utgångspunkt för planeringsarbetet är en aktuell byggnadshistorisk utredning, som kompletteras av en utredning av det arkeologiska kulturarvet. Projektet ska planeras så att fasta fornlämningar inte i onödan rubbas när byggarbetena utförs. Dessutom ska planeringen också uppmärksamma hur de ämnade arbetena inverkar på bevarandet av fornlämningar.

De behov som följer av bevarande och undersökning av arkeologiskt kulturarv bör klargöras i ett så tidigt projektskede som möjligt. För objekt som skyddas genom kyrkolagen ska Museiverket ombes göra en bedömning av dessa behov och ge ett yttrande i saken. I andra fall är det ett museum med regionalt ansvar som ger ett yttrande. I utlåtandet fastställs målen för bevarandet och undersökningen, och åtgärderna för att uppnå målen. Också de arkeologiska fältarbeten som behövs ska fastställas innan eller i samband med att renoverings- och ombyggnadsprojektet genomförs.

Behoven av bevarande och undersökningar bedöms i yttrandet individuellt för varje fall. Till exempel krävs det i renoverings- och ombyggnadsprojekt på medeltida kyrkor ibland byggnadsarkeologiska undersökningar bland annat för utredning av konstruktioner och byggnadsoffer. Gravar under kyrkgolvet kan behöva undersökas till exempel i samband med att bottenbjälklagen repareras. På begravningsplatser som använts ända sedan medeltiden undersöks vanligtvis kvarlevor och lämningar som blottläggs kring grunden och under gångar i samband med grävarbeten inför rör- och kabelläggning. Ibland kräver också projekt direkt utanför muren runt en kyrkogård eller begravningsplats arkeologiska undersökningar.

Vid planeringen av projekt ska såväl renoveringsåtgärderna på byggnaden som vid behov det arkeologiska kulturarvet i miljön och arbetets konsekvenser på det beaktas.

Vid rengöringen av murarna i Vichtis kyrka hittades återstoden av ett eventuellt korffönster, som omedelbart dokumenterades och skyddades.

Renovering av Kempele gamla kyrka

Projektet för restaurering av Kempele gamla kyrka och klockstapel inleddes 2017. Projektet genomfördes i samarbete mellan flera aktörer. Med undersökningar och utredningar insamlades ytterligare information, och projektplanen uppdaterades allteftersom utifrån den nya informationen. En viktig roll i planeringsarbetet var att utgå ifrån bevarandet av kulturarvet. I projektplanen ingick rengöring av golvgrunden. I samband med arbetet uppmärksammades också gravar från åren 1690–1782 under kyrkgolvet.

Åtgärder som de i Kempele kyrka kräver Museiverkets tillstånd för undersökningar, eftersom arbetet kan medföra att sådana fasta fornlämningar som avses i lagen om fornminnen rubbas. Arbetet övervakas av en arkeolog, som också dokumenterar åtgärderna. Kontaktperson för övervakningen kan antingen finnas vid museet med regionalt ansvar eller vid Museiverket.

När arkeologiska fältarbeten planeras måste man också förutse arbetsvillkoren, till exempel trånga utrymmen och damm.

Nödvändiga tillstånd

I samband med renoverings- och ombyggnadsprojekt kan det bli nödvändigt att rubba fredade, fasta fornlämningar. I så fall ska man ansöka om tillstånd enligt lagen om fornminnen. Museiverket ger mer information om hur tillståndet söks.

Sådant tillstånd för ansökningar som beviljas med stöd av lagen om fornminnen ska sökas om man i samband med projektet kommer att undersöka fredade, fasta fornlämningar med arkeologiska metoder som rubbar fornlämningarna. Anvisningar om att ansöka om tillståndet finns på Museiverkets webbplats. Också åtgärder som förbättrar förutsättningarna för att en fornlämning ska bevaras – det kan handla om reparation, uppstöttning, rengöring eller skydd – förutsätter vanligtvis tillstånd. Arkeologiska fältarbeten ska planeras och genomföras i enlighet med Museiverkets internetpublikation *Kvalitetsanvisningar för de arkeologiska fältarbetena i Finland*. Vid undersökning av gravar ska man dessutom beakta Museiverkets anvisningar *Arkeologisten hautakaivausten tutkimusmenetelmät* (Undersökningsmetoder för arkeologiska utgrävning av gravar), som går att hitta på Museiverkets webbsidor. Om människoben hanteras ska Museiverkets anvisningar *Ihmisluuaineistot Museoviraston kokoelmatyössä* (Människoben i Museiverkets samlingsarbete) följas.

I det fall att kvarlevor från historisk tid flyttas i samband med arkeologiska fältarbeten för att till exempel begravas någon annanstans, krävs tillstånd av regionförvaltningsverket. Regionförvaltningsverket ger närmare anvisningar om hur tillståndet söks. Senast i det skede som man fattar beslut om flyttning av kvarlevor i samband med fältarbeten ska Museiverket kontaktas. Beställaren

Som ny gravplats för flyttande av gravar kan man till exempel välja en historisk begravningsplats.

och den som utför fältarbetet avtalar sinsemellan om vem som ska ansöka om tillståndet. Församlingen beslutar om hur och var kvarlevorna ska begravas på nytt.

Kommunikation om fältarbeten

Arkeologiska fältarbeten och andra undersökningar väcker ofta uppmärksamhet i medier och allmänheten. Därför är det en god idé att när projekt inleds komma överens om vem som ska sköta kommunikationen, vad den ska innehålla och vilka tidtabeller man följer. Den som ansvarar för kommunikationen kan vara den som gör undersökningen, den som beställt den eller någon annan. Information sprids både snabbt och vitt och brett i elektroniska nätverk, därför är det viktigt att innehållet i informationen stämmer.

Ibland kan medierepresentanter och allmänheten vilja få chans att bekanta sig med undersökningarna på plats. När kommunikationen planeras bör man komma överens om praxis för detta. Den som ansvarar för fältarbetet kan till exempel ordna guidade rundturer eller informationstillfällen. Dessutom kan fynd och information om sådana visas upp i vitriner i församlingshemmet, på pastors-expeditionen eller på någon annan lämplig plats.

Också de slutliga resultaten av fältarbetet kan gärna offentliggöras. Utöver lokaltidningar är församlingarnas egna tidningar och webbplatser publikationskanaler som förmedlar informationen direkt till församlingsmedlemmarna och till allmänheten överlag.

Brandsäkerheten i kyrkor

Lauri Lehto och Jarmo Majamaa,
Räddningsbranschens Centralorganisation i Finland SPEK

Brandsäkerhet handlar om att förebygga och bygga upp beredskap för bränder och om att skapa en helhet av lämpliga åtgärder ifall av brand. Brandsäkerheten syftar till att skydda såväl människor som egendom och fastigheter. Det finns många faktorer som påverkar brandsäkerheten, till exempel konstruktionsdelarnas brandtålighet, utrymningsvägar i fastigheten, brandlarmsystem, släckningsutrustning, säkra arbetsmetoder, allmän renlighet och underhåll. Brandbekämpningssystem som installerats i byggnaden, till exempel branddetektorer och släckningsutrustning, är till nytta men gör inte övriga åtgärder överflödiga. Det krävs alltid mänskliga insatser för att utrustningen ska fungera som den är tänkt och bränder ska kunna släckas. Med rätt strategier, såsom förutseende och primärsläckning, kan faktorer som föranleder brand förhindras redan innan brandskyddstekniken hinner reagera.

Räddningsplan och uppgifter vid brandbekämpning

Enligt räddningslagen är det en byggnads ägare, till exempel församlingen, som bär ansvar för att göra upp en räddningsplan för byggnaden. Församlingen ska se till att dess byggnader hålls i skick och att risken för brand förebyggs.

En godtagbar räddningsplan fastställer hur brandsäkerheten säkerställs i byggnaden och hur den planerade säkerhetsnivån ska uppnås. Planen gör det lättare att göra lägesbedömningar och ger mer information om riskfaktorer i och lokal kännedom om den specifika byggnaden. I räddningsplanen ska det ingå en beskrivning av underhållet av brandskyddsutrustningen. Den lagstadgade rädd-

Församlingen bär ansvar för sina anordningar

Enligt 12 § i räddningslagen (379/2011) ska anordningar vara funktionsdugliga samt underhållas och inspekteras på behörigt sätt. Fastighetens ägare och innehavare bär ansvar för skötsel och vård. Med stöd av 12 § i räddningslagen är det byggnadens ägare och innehavare som bär ansvar för underhållet. När det gäller brandbekämpningsutrustning ska man alltid observera att man måste kunna säkerställa att utrustningen är funktionsduglig.

↑ Åskledare
på Esbo domkyrka.

↗ I Esbo domkyrka har
brandsläckaren markerats
och rökning förbjudits.

ningsplanen bör dessutom inkludera en evakueringsplan för kyrkans konstverk och värdeföremål. Människor som befinner sig i byggnaden ska ges instruktioner. Med instruktioner förbättras säkerheten och beredskap att bekämpa oönskade situationer skapas. Det gör att risksituationer och falska larm kan undvikas.

De vanligaste riskerna i kyrkliga byggnader och hur de ska kartläggas

Det finns flera risker för brandsäkerheten i kyrkliga byggnader. De ska kartläggas och beredskap för dem byggas upp. Med planering av brandsäkerheten och eventuella anskaffningar av utrustning kan man påverka huruvida riskerna materialiseras. Till de vanligaste orsakerna bakom kyrkobränder hör blixtnedslag, elektriska fel, tobaksrökning och anlagda bränder.

Risken för blixtnedslag förebyggs med underhåll och granskning av åskledaren. Åskledarens modell och installationssätt ska stämma överens med gällande föreskrifter. Åskledare testas genom att jordningsresistansen testas var femte år. Åskledaren ska alltid kontrolleras efter åskväder. Om en blix slagit ned i den ska den bytas ut. Vid grävarbeten i närheten av en kyrka måste man se till att inte skada åskledarens jordslinga.

El, släckningsutrustning och branddetektorer ska kontrolleras regelbundet och underhållas enligt respektive byggnadens underhållsprogram. Det ska finnas en kompetent ansvarsperson med utbildning och kännedom om byggnaden och utrustningen i fråga. Elsystem ska underhållas och skötas, och den som ansvarar för underhållet ska ha behörighet för uppgiften. Monterings- och underhållsanvisningar

för elektriska apparater ska följas. Brandrisken för alla eldrivna apparater och installationer ökar när de blir äldre. Därför måste deras skick kontrolleras regelbundet.

Rökning ska vara förbjuden i närheten av kyrkliga byggnader. Gräsbränder är en betydande riskfaktor under torra somrar.

Levande ljus hör kyrkor till. Ljuslågan är emellertid en öppen eld som man måste vara ytterst försiktig med. Tända ljus ska stå på ett icke-antändligt underlag i en ställning som de inte kan falla från och där eventuellt stearin inte medför fara. Levande ljus ska placeras på tillräckligt avstånd från lättantändliga material. Ljusen ska kunna övervakas hela tiden.

Anlagda bränder är ett hot mot kyrkliga byggnader. Eftersom anlagda bränder ofta hänger samman med inbrott i kyrkan, förutsätter ett tillräckligt brandskydd också inbrottskydd. I den grundläggande säkerheten i kyrkor ingår ändamålsenliga låssystem och korrekt hantering av nycklarna. Kameraövervakning och en upplyst kyrkogård minskar såväl risken för anlagda bränder som annan vandalism. Det är viktigt att planera hur vandalism kan identifieras i ett tillräckligt tidigt skede så att man kan ingripa in den.

Planering av brandskydd

kyrkliga byggnader bör skyddas med brandskyddsteknik. Planeringen av brandskyddet är specialprojektering, och innan utrustningen beställs ska man kontrollera att projekteraren är lämpad för uppdraget. Bästa resultat uppnås genom samarbete mellan arkitekt och brandteknisk projekterare. Placeringen av tekniken kan inte enbart lämpas över på leverantören av utrustningen.

↖ Övervakningskamera på Pielavesi kyrka. Kameraövervakning måste skyltas synligt.

↑ I Sjundeå kyrka har övervakningskameran satts upp på en lyktstolpe.

→ I Larsmo kyrka finns det en brandsläckare inne i bänkkvarteret. Skylten anger var släckaren finns.

→→ Vid sidan om brandsläckare kan också en vattenhink eller en handbrandspruta vara enkel brandskyddsutrustning.

En brandlarmanläggning och släckningsutrustning är A och O för brandskyddet. De första momenten vid brand är avgörande. En fungerande brandlarmanläggning ger tid för primärsläckning och en säker evakuering. En automatisk brandlarmanläggning förmedlar larm till en larmcentral. Det primära syftet med brandsläckningsutrustningen är att begränsa elden och hindra den från att sprida sig.

Andra tekniska system som behövs är aktiv kameraövervakning, passerkontroll och fastighetsautomation. Aktiv kameraövervakning avser ett system som observerar obehörigt tillträde samt anmäler och förmedlar bilder i realtid till bevakningsföretagets larmcentral. Traditionella, passiva kameraövervakningssystem som spelar in lämpar sig främst för utredning av skadegörelse i efterhand. De service- och felmeddelanden som utrustningen skickar ska alltid tas på allvar, eftersom de är tecken på något avvikande – kanske rentav en brand. Ingen utrustning i världen kan ersätta mänskliga insatser. Kulturhistoriska byggnader är viktiga för lokalsamhället. Utomstående observationer är särskilt viktiga i fall som handlar om att förebygga vandalism.

Handdriven släckningsutrustning är ett förmånligt och effektivt stöd. Brandsläckare och brandfilter ingår i basutrustningen. Med handdriven utrustning motverkas en begynnande brand. Man får inte försätta sig själv i fara i samband med primärsläckning. Man ska lära sig använda släckningsutrustningen och träna på det.

Att hålla byggnaden städad är ett viktigt element i brandskyddet. Särskilt i samband med renoveringsarbete är det viktigt att hålla utrymmena och byggarbetsplatsen städad. Medan byggandet pågår medför också elanordningar och halvfärdiga installationer risker som det är viktigt att man är medveten om och försöker motarbeta.

Släckningsutrustning, valet av dem och planerare

I kyrkliga byggnader måste man fundera på vilken typ av utrustning som hjälper att släcka eventuella bränder snabbt. Sprinklersystem med vatten lämpar sig för de flesta byggnader, men valet och utförandet måste planeras individuellt för varje byggnad. När man jämför olika alternativ är det bra att hålla i åtanke att de kan orsaka vattenskador på byggnadsdelar, föremål och ytor. I vissa fall kan man bli tvungen att välja mellan sprinklersystem och system med vattendimma. Fördelarna och nackdelarna med olika system ska vägas omsorgsfullt mot varandra.

Utrustningens livslängd, underhållet av den och ändrings- och reparationsbehoven ska inkluderas i kalkylen över kostnaderna efter att utrustningen tagits i bruk. Också till exempel pumpars och rörsystems livslängd och underhållskostnader ska beaktas, inte enbart anskaffningskostnader av engångsnatur. Installationerna får inte förstöra kyrkans karaktär.

Sprinklersystem med vatten är effektiva för begränsning av bränder. När man planerar att installera sådana i historiska byggnader, måste man bedöma vilket system som är det lämpligaste eller ens möjligt att ta i bruk. Bränder är den största risken för kyrkliga byggnader, men också utrustning med vatten har sina risker. Det finns skillnader mellan olika släckningssystem, och tack vare modern teknik finns det olika lösningar också för krävande byggnader. Med rätt val och underhåll kan skador undvikas under utrustningens livslängd.

Vilket val som lämpar sig beror bland annat på tillgången till el och vatten. Den vanligaste typen av sprinklersystem är våtrörsystem, där hela systemet är fyllt med trycksatt vatten. Sprinkleranordningar sprider en stor mängd vatten över alla ytor i brandens direkta närhet. Utöver de konventionella sprinklersystemen finns det också släcksystem med vattendimma, som vid brand fyller rummet med extremt små vattendroppar. Fördelen med det senare är att en mindre vattenmängd krävs för släckning. Om sådana system utlöses ger dessa anordningar inte upphov till lika stora skador på färgytor eller inredning som sprinklersystemen gör. Lämpligheten i system med vattendimma för lokaler med hög rumshöjd måste säkerställas.

I vissa fall fungerar ett automatiskt torrörsystem eller ett våt-torrörsystem, som precis som namnet säger är en blandning av våtrörsystem och torrörsystem. Med gruppventiler kan man skapa ett våtrörsystem där rören ovanför önskade områden inte är vattenfyllda. Idén med systemet är att hela området vattenbegjuts på en gång när ventilen öppnar sig, så att branden fås under kontroll så snabbt som möjligt. Systemet består av gruppventil och rörsystem med öppna

Släckningssystemets matarkoppling för brandkåren. Räddningsverkets enhet hämtar tillägsvatten.

↑ Dold sprinkler med hölje i bräddtak.

➤ Utrymmeskraven och alternativens lämplighet måste bedömas vid valet av utrustning. Ofta finns det plats i källaren eller en servicebyggnad. Bild från Rautalampi kyrka.

sprinklerhuvuden. En gruppventil styrs av ett förutlösningssystem som består av detektorsprinkler eller pilotledning. I ett torrörssystem sker underhållstrycket med tryckluft.

Om inte heller dessa lämpar sig för byggnaden, kan man använda ett torrörssystem. Ett torrörssystem innebär att ett släckningssystem utan vatten installeras i byggnaden. Det finns två huvudtyper: I den första typen av system hämtar brandkåren släckningsvatten när de kommer och vattnet leds ur brandbilen in i systemet via matarkopplingar. I den andra typen är rörsystemet kopplat till det kommunala vattennätet, och brandkåren öppnar det i fall av brand. Effektiviteten i torrörssystem beror på hur snabbt räddningsverket hinner fram och kopplar på systemet. Därför bör torrörssystem inte vara förstahandsalternativet i planeringen. Ett befintligt torrörssystem kan göras om till en automatisk släckningsanläggning.

Det är viktigt att fundera på vattentillgången och den tid det tar för räddningsverket att hinna fram. En brand sprider sig mycket snabbt. Därför bör en automatisk släckningsanläggning alltid vara förstahandsalternativet, för att släckningen ska ske så snabbt som möjligt. Tillgången till vatten är ett centralt element i allt brandsäkerhetsarbete. Frågor som gäller anordningarna bör alltid dryftas med lokala brandmyndigheter och det anlitate försäkringsbolaget.

Den som anlitas som systemkonstruktör ska vara en specialprojekterare enligt kraven i markanvändnings- och bygglagen och kunna påvisa nödvändig kompetens inom brandteknisk planering. Vid sidan om annan brandskyddsteknik kräver särskilt planeringen av utrustning med vattendimma sakkunskap om den

specifika utrustningen, vilket betyder att projekterarens roll och kunskaper om byggnaden blir extra viktig. Vid valet av utrustning kan man anlita en tredje part för bedömningen. Byggnadstillsynen kan rentav kräva att en tredje part anlitas.

Det är viktigt att komma ihåg när man väljer utrustning att den nivå som krävs i lagen är en miniminivå, och genomförandet kan alltid ligga på en högre nivå. Dessutom ska man tänka på att en normenlig utrustning inte direkt betyder att alla de krav som byggnaden ställer eller de risker den löper möts eller uppfylls. Det behövs alltid en byggnadsspecifik bedömning av huruvida utrustningen är lämplig och adekvat. Moderna anordningar har fler funktioner än tidigare, och de kan ge mer mångsidig information om servicebehovet och ändringar i förhållandena. När man väljer utrustning ska man ändå tänka på att inte alla åtgärder som förbättrar brandsäkerheten passar in i historiska byggnader. I kulturhistoriska byggnader finns det möjligheter till undantag.

Avtal och underhållsåtgärder

Till installationsintyget ska leverantören av utrustningen bifoga ett detaljerat skötsel- och underhållsprogram där åtgärder för kontroll av funktionsdugligheten i byggnaden listas. Skötsel- och underhållsprogrammet ska ingå i underhållsprogrammet för byggnaden. I programmet ska även ett säkerhetsteam som deltar i underhållet fastställas, och dess ansvarsområden och praxis för användning och underhåll av utrustningen specificeras. Nödvändiga åtgärder, såsom inspektioner och testkörningar, ska ha planerats på förhand och ingå i programmet för skötsel och underhåll.

I planeringsskedet bör utrustningens förväntade livslängd klargöras. På så sätt kan kommande behov av service, reparationer och uppdateringar bedömas och förberedas. Beredskap behövs också för oväntade problemsituationer. Det underlättas av serviceavtal som slutits på förhand. Med ett bra avtal och ett gott underhåll kan oväntade extra kostnader förebyggas och problem lösas i tid. Vad avtalen täcker och huruvida de är kompatibla med underhållsprogrammet ska kontrolleras regelbundet. Särskilt i samband med ändringar på byggnaden ska avtalen passas av med skötsel- och underhållsprogrammet för utrustningen, så att innehållet i dem stämmer överens. Ju tidigare man lyckas förutse servicebehoven, desto bättre går det att förbereda sig på oväntade situationer i verksamheten. I fråga om service- eller jourrelaterade avtal med utomstående aktörer måste man beakta att ansvaret för helheten ändå inte överförs till de utomstående aktörerna utan förblir ägarens.

Pulversläckare och brandlarmsknapp. Också utrymningsvägarna har markerats i Esbo domkyrka.

Installation av branddetektorer eller släckningsutrustning ersätter inte andra brandförebyggande åtgärder. Dessutom krävs det alltid mänskliga insatser eftersom en brand utvecklar sig snabbt. Det tar brandkåren i genomsnitt 17–18 minuter från det att ett brandlarm går till det att släckningen påbörjas. Under den här tiden måste man kunna sköta evakueringsåtgärder och eventuellt nödvändiga släckningsåtgärder själv.

Brandskydds- och släckningsutrustning förbättrar säkerheten, men de kräver kontinuerligt underhåll och skötsel för att förbli funktionsdugliga. Utrustningens funktionsförmåga måste kontrolleras varje gång den aktiverats, om det förekommit elavbrott, i samband med kraftiga åskväder och efter en eldsvåda. Utrustningen ska ha utnämnda ansvarspersoner. Att ansvara för utrustningen är en krävande expertuppgift, och den som har ansvar för den måste få utbildning i utrustningen och byggnaden. Ansvarspersonen bär ansvar för att underhållsprogrammet för byggnaden sköts i praktiken, men hen behöver ett säkerhetsteam och den övriga personalens stöd.

Kostnaderna för servicearbeten är sannolikt betydligt lägre om man har ett serviceavtal än om kostnaderna blir för enskilda arbeten som beställs akut. Service, ändringar och reparationer ska enbart utföras av företag med sakkunskap och nödvändiga tillstånd. Företaget ska dessutom ge beställaren en skriftlig redogörelse för det arbete som utförts och ett inspektionsintyg. Man måste försäkra sig om att service- och jouravtalen stämmer överens med räddningsplanen för fastigheten och med underhållsprogrammet för utrustningen.

V

Vad kan en kyrka
användas till?

Användningen av kyrkor förändras

Orsaker och mål

Många evangelisk-lutherska församlingar har i början av 2000-talet stått inför en ny verklighet när det gäller användningen av fastigheter. Befolkningens flyttningsrörelsen och församlingar med krympande medlemsantal är en realitet på många orter. En allt större andel av församlingarnas utgifter går åt till fastigheterna, det vill säga kyrkor, jordfästningskapell, församlingshem och lägergårdar, samtidigt som de tillgängliga intäkterna minskar. I samfälligheter finns det många kyrkor, och alla kanske inte används regelbundet för gudstjänster. Församlingarna försöker avstå från en del av sina byggnader, och trycket på nya användningsformer för kyrkor växer. Ändringarna i användningen har alltså delvis orsaker som hänför sig till ekonomi och fastighetsförvaltning. En motsvarande utveckling har skett inom den ortodoxa kyrkan, som också den försöker finna nya verksamhetsmodeller.

Fastigheternas framtid och verksamheten i dem handlar dessutom även om gemenskap, något som församlingarna vill stärka. En tendens är att verksamheter exempelvis flyttas närmare kommersiella lokaler, såsom köpcentrum. Kyrkobyggnader vill man i sin tur att ska fungera mångsidigt både i församlingslivet och som mötesplatser för lokalsamhället. Församlingshemmen har varit centrum för den dagliga verksamheten, hemvist för social samhörighet och gemenskap. Kyrkan är en plats som för församlingen hört samman med högtider och det heliga. Vid sidan om söndagsbesöken ser man gärna att församlingen bedriver verksamhet i kyrkan under veckan. Dörrar som också står öppna till vardags sänker tröskeln för att besöka kyrkan. Den evangelisk-lutherska kyrkans framtidskommitté (2016) konstaterade att detta förutsätter förändringar i såväl attityder och verksamhetskultur som själva kyrkorummet.

Kyrkkaffe och konserter

Användningen av kyrkorummet har redan länge gått mot att bli allt mångsidigare. Gudstjänst- och mässeder har förändrats. Man vill välkomna fler människor i olika åldrar till kyrkan. Familjemässan och babykyrkan är former som har etablerat sig. Barnen får bekanta sig med kyrkan i söndagsskolan, och de ges en plats i kyrkorummet. Församlingsmedlemmarna uppmuntras att delta i att planera och genomföra verksamheten. Församlingarna vill också skapa möjlighet till möten människor emellan. Kyrkkaffet efter gudstjänsten är ett exempel på fri samvaro i kyrkan. Också musikens betydelse för kyrkliga tillställningar har vuxit, och musikformerna har

→ Musikuppträdanden i kyrkor blir allt populärare. Samtidigt blir kraven på ljudåtergivning och belysning större.

↳ "Fätöljkyrkan" är en samtalande gudstjänst som också streamas för dem som sitter hemma i soffan.

← ← AV-teknik och -utrustning passas in i helheten i kyrksalen.

← Platser för barn har ordnats på många sätt i kyrksalar. En korg med leksaker har ställts ut för de minsta.

blivit mångsidigare. Den traditionella musiken från orgelläktaren har fått sällskap av körmusik och band som spelar framför altaret eller i korområdet. Dessutom ordnas det i många kyrkor regelbundet konserter och musikuppträdanden.

Förändringarna i verksamhetssätten har medfört diverse ändringsbehov och önskemål vad gäller kyrkorummet. På grund av musikuppträdandena önskas mer plats för artister och instrument kring altarområdet och i koret. Plats och utrustning behövs för förvaring av instrumentstativ och notställ eller audiovisuella anordningar. En del uppträdanden kan kräva justeringar i ljudåtergivning och belysning, vilket ökar behovet av tekniska installationer. Bänkarna behöver kanske kunna flyttas så att man kan ordna en plats för barn och duka upp ett kaffebord. En särskild plats för barn kan göras med små ingrepp – tanken är ju inte att den ska avskärmas från resten av kyrksalen. En korg med leksaker eller ett litet ritbord kan sättas ut för barn. En mjuk matta dämpar ljud.

Dopträd där små namnlappar med alla döpta barns namn hängs upp har blivit vanligare på senare tid. Med tanke på den teologiska betydelsen och gemenskapen är det viktigt att de planeras och genomförs med lika hög klass som kyrkans övriga inredning, kyrkotextilier och sakrala föremål. Dopträdets plats ska övervägas nogsamt och dess utformning passas in i kyrksalens utstrålning. Om ett dopträd placeras i eller i närheten av altarområdet är det en väsentlig ändring. Församlingen ska i så fall göra upp en plan för dopträdet och var det ska placeras och be Museiverket att yttra sig i saken.

På den senaste tiden har det också förts diskussion om huruvida kyrkorummet kunde tjäna människors sociala behov mångsidigare och mer än i dagsläget. Hur kan man skapa goda förutsättningar för att ett par tre personer eller smågrup-

↑ Kyrkkaffet för samman besökarna.
Plats för kaffet kan ordnas i församlingsrummet intill kyrksalen eller i kyrkans bakre del.

→ Dopträd och missionsstakar ska
ska anpassas till kyrkorummets
karaktär.

per, kanske en bibelcirkel, ska kunna samlas i en stor kyrksal? Hur ordnar man rummet bäst för diskussioner som kräver avskildhet? Hur skulle det fungera att flera grupper utnyttjar rummet samtidigt? Inom den närmaste framtiden kommer verksamhetsformernas mångfald att öka. Kanske ordnas det gemensamma måltider i kyrksalen, och människor kan slå sig ner på kyrkbänkarna för en stunds vila.

Mångsidig användning och återanvändning blir vanligare – internationella perspektiv

Det finns gott om exempel på mångsidig användning av kyrkor runt om i världen. Kyrkor har delats in i flera rum för olika verksamheter. Då kan till exempel koret och dess omgivning fortfarande användas för gudstjänster och som tysta rum, samtidigt som lokaler för församlingens andra funktioner har ordnats längre bak i kyrkan – församlingssal, eller mötesrum eller arbetsrum kan komma i fråga. Vid kombinerad användning har kyrkorummet delats in med fasta väggar eller skärmar. I Sverige finns det till exempel kyrkor där nya funktioner förlagts till området under läktaren eller i en tillbyggnad. Diskussion har även förts i Sverige om i vilken utsträckning gudstjänstrummet ska avskiljas från den övriga verksamheten.

I många europeiska länder, till exempel Storbritannien och Nederländerna, har kyrkor blivit stående tomma redan under längre tider. Byggnader som tagits ur kyrkligt bruk har sålts såväl för privat bruk som till stiftelser. Det ursprungliga ändamålet har ersatts av kulturella funktioner, såsom bibliotek, utställningar och konserter. Det finns också exempel på kommersiell verksamhet i kyrkliga

Kyrkoårets faser sätter sitt avtryck på kyrkan. Julgran och krubba i Oulunsalo kyrka.

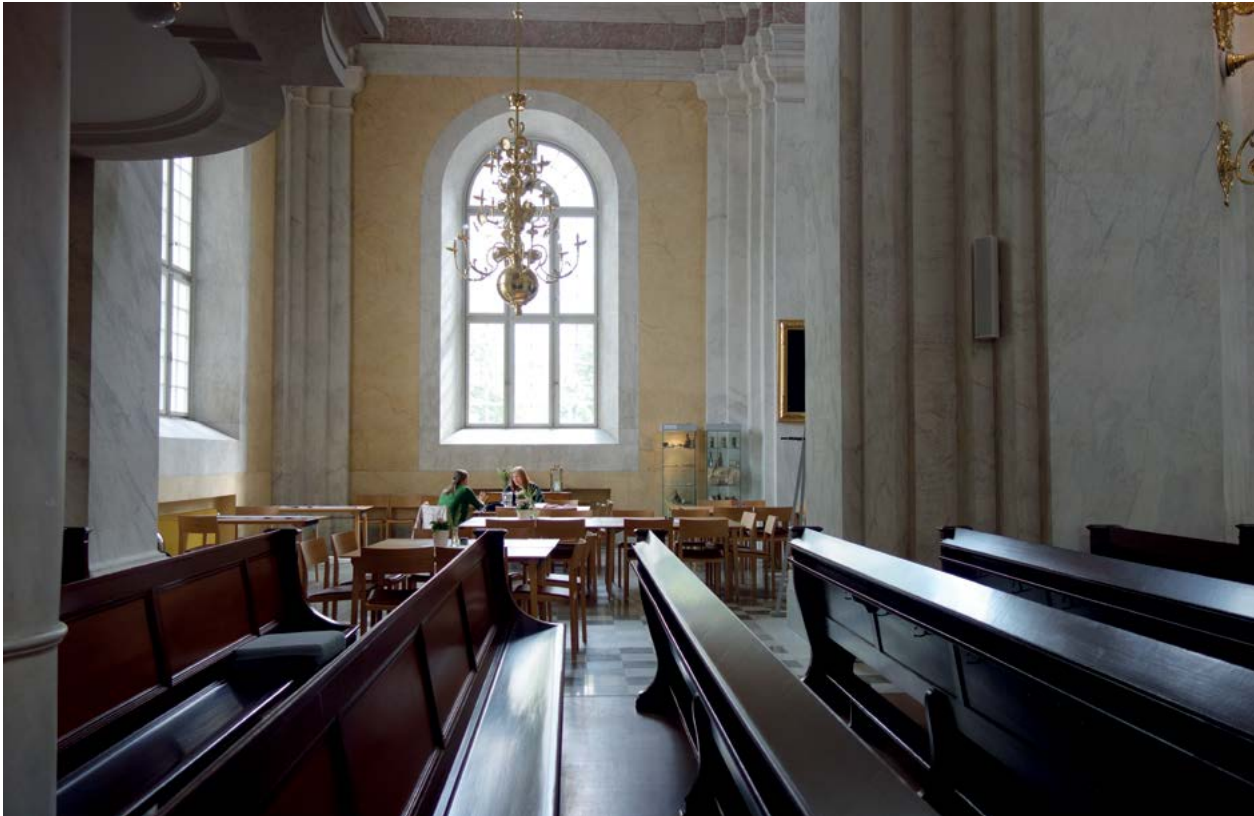

I Hidinge Nya kyrka i Mellansverige har mötesrum med tak av segel introducerats längst bak i kyrkan.

byggnader, där kyrkor bland annat blivit bok- eller matbutiker, modeaffärer och gymlokaler. I några fall har en cirkusskola, en skejtlokal och till och med en pub öppnat i före detta kyrkor. Det finns också mindre kyrkor som byggts om till bostäder. Även om kyrkorna har byggts om från religiösa byggnader till vanliga byggnader, kan de förbli mötesplatser för lokalbefolkningen. Förändringarna i byggnaderna har varierat, och allt från omfattande ombyggnad till små ändringar i rumsindelningen har förekommit. Religiöst relaterad fast inredning, såsom altaret, predikstolen eller orgeln, har i dessa fall vanligtvis avlägsnats.

I Storbritannien sköter stiftelsen Churches Conservation Trust omkring 350 kulturhistoriskt värdefulla, skyddade kyrkor som inte längre är i aktivt bruk. De är emellertid fortfarande invigda kyrkor och gudstjänster kan alltså hållas i dem. Vid sidan om den inskränkta kyrkliga användningen hyser de emellertid också andra, ibland helt nya typer av aktiviteter. En av de nya verksamhetsformerna som Churches Conservation Trust utvecklat är champing (church camping), som innebär möjligheten att övernatta i en kyrka.

I bedömningsprocessen utgår stiftelsen från kyrkornas nya alternativa användningsformer. Utgångspunkten för bedömningen är ändå kyrkans historiska och estetiska värden. Dessutom bedöms den samhällseliga och sociala betydelsen. I följande

skede dryftas de renoveringsåtgärder som behövs och vilka ändringar som är möjliga att göra på byggnaden. Under processen analyseras även eventuella risker och problem med ändringarna, och en bedömning görs av huruvida ändringarna kommer att stå emot tidens tand. I bedömningen ingår dessutom att utreda finansieringsmöjligheter och risker. Olika alternativ jämförs och bedöms systematiskt. I det sista skedet sammanställs projektets mål och medlen för att uppnå dem i en affärsmodell. Vikten av omsorgsfulla förberedelser betonas oberoende av projektets omfång. Omfattande projekt kräver tillräckligt med tid. Också små ändringar planeras omsorgsfullt.

I ett hörn utsprång i den resliga Gustaf Vasa kyrka i Stockholm står det bordsgrupper som kan användas vid samtal eller gemensamma kaffestunder.

Ändringar av användningssyfte och kyrkliga byggnader som tas ur bruk

Mångfunktionell användning av en kyrka förutsätter i de flesta fall ändringar på kyrkorummets konstruktion och på kyrkobyggnaden. I samband med renovering och ändringar på en kyrklig byggnad måste man överväga huruvida det handlar om en väsentlig eller obetydlig, det vill säga icke-väsentlig ändring. Dessutom gäller det att överväga och utreda huruvida det handlar om en väsentlig ändring i fråga om ändringar i kyrkans användningsändamål.

Vid ändringar i kyrkans användningssyfte förblir byggnaden ett heligt gudstjänstrum, men dessutom introduceras nya verksamheter i kyrkobyggnaden i betydlig omfattning. För ändringar i användningsområdet ska samma anvisningar

tillämpas som för väsentliga ändringar på kyrkan. Mer information om anvisningarna finns i fjärde kapitlet, Renoveringar och förändringar i kyrkliga byggnader. En ändring i kyrkans användningssyfte kan påverka de bestämmelser som ska tillämpas på byggandet eller förutsätta en ändring av detaljplanen.

Om användningsområdet utvidgas kan det betyda att den kyrkliga byggnaden blir en annan verksamhetslokal i församlingens användning. Detta gäller om byggnaden huvudsakligen används som något annat än gudstjänstlokal. I sådana fall handlar det snarare om att kyrkorna tas ur bruk än om att användningssyftet ändras. Församlingens eller samfällighetens alla beslut om ändringar i användningsändamål för kyrkliga byggnader ska underställas Kyrkostyrelsen, oberoende av om byggnaderna är skyddade.

Att ta en skyddad kyrklig byggnad ur bruk förutsätter ett beslut om att skyddet avslutas. Skyddet av kyrkliga byggnader kan till exempel återkallas om en församling har flera kyrkliga byggnader och inte längre har behov att använda en skyddad kyrklig byggnad som den äger. I beslutet ska det ingå en ändamålsenlighetsprövning och målen med skyddet av den kyrkliga byggnaden ska beaktas – kyrkans byggnadshistoria och byggnadens betydelse i fråga om arkitektur, byggnadsteknik eller särskilda miljövärden.

Om Kyrkostyrelsen fattar beslut om att skyddet av en kyrklig byggnad upphör ska det omedelbart meddelas till den berörda närings-, trafik- och miljöcentralen. Om byggnaden inte längre skyddas genom kyrkolagen kan det bli aktuellt att skydda kyrkan på basis av lagen om skyddande av byggnadsarvet. Dessutom ska den kommun där den kyrkliga byggnaden finns meddelas om beslutet, eftersom byggnaden kan vara skyddad också i detaljplanen, och planreserveringen kan behöva ändras.

Att avstå från en kyrka är ett stort beslut vars konsekvenser på kyrkobyggnaden, dess inredning och inventarier och omgivningen måste övervägas omsorgsfullt. Ingående diskussioner måste föras med såväl experter som, och särskilt, församlingsmedlemmarna, eftersom en kyrklig byggnad är betydelsefull för lokalsamhället. Bevarandet av byggnaden får inte äventyras. Underhåll och uppvärmning ska skötas också under ett eventuellt övergångsskede. En tom eller sparsamt använd byggnad löper dessutom större risk för vandalism. Kyrkans inventarier måste skötas på det sätt som deras värde förutsätter.

Dialog och samarbete i samband med förändringar

Ändringsprojekt utgår från de lokala behoven och önskemålen. Omfattande ändringar kan ibland väcka mycket starka känslor. Kyrkorna används ju fortfarande för det som de en gång i tiden byggdes för. Det är bra om man i församlingen tillsammans kan fundera ingående på hur de nya verksamheterna ska anpassas till kyrkobyggnaden. Synpunkter och tankar som kommer fram i diskussionerna kan gärna skrivas ner. Också motiveringar ska antecknas – vad eftersträvas med ändringen, hur nödvändig är den, finns det alternativ, vilka fördelar och nackdelar finns det? Ofta är det bra att testa funktionerna innan man gör konkreta ändringar.

När konsekvenserna bedöms ska olika perspektiv beaktas likvärdigt: andliga, funktionella och ekonomiska aspekter och kulturarvets bevarande. Ändringarna ska vara väl genomtänkta och motiverade. De verksamhetsmässiga behoven bör utredas grundligt. Dessutom är det bra att fundera på olika utförandealternativ. En aktuell fastighetsstrategi är ett viktigt verktyg för hantering av församlingens eller den kyrkliga samfällighetens hela byggnadsbestånd.

Ändringar i verksamheten har vanligtvis indirekta konsekvenser på kyrkliga byggnader. Ökad användning kan medföra ett ökat behov av uppvärmning. Dessutom behövs det troligtvis toaletter och köksutrymmen, som i sin tur förutsätter vatten och avlopp. Också ventilationen kan behöva effektiveras. Om församlingshemmens kontorslokaler flyttas in i kyrkan betyder det att behovet av installationstekniska system ökar betydligt, och det medför till exempel också striktare krav på brandsäkerheten.

Åtgärdernas konsekvenser bör bedömas med tanke på såväl rumsändringar som ingrepp på byggnadens konstruktioner. Hur förändras organiseringen av rummet och dess karaktär? Påverkar ändringar i kyrkan hur man rör sig i rummet, vyn, den fasta inredningen, belysningen, akustiken eller konstverken? Harmonierar de nya materialen eller detaljerna med det gamla? Ett altare är såväl teologiskt som arkitektoniskt en kyrkas hela centrum och hjärta, och dess beständighet måste respekteras. Det är också viktigt att se till att balansen mellan altarområdet och kyrkans övriga utrymmen bevaras.

En arbetsgrupp som Kyrkostyrelsen tillsatte begründade 2018–2019 kyrkorummets framtid och utveckling som centrum för gemenskap. Rumsanvändningen och förändringar i den dryftades ur teologiska, gemenskapsrelaterade, ekonomiska, kulturarvsrelaterade och rättsliga perspektiv. I arbetsgruppens betänkande *Saman katon alle* (Under samma tak) konstateras det bland annat att ändringar i kyrkorummet måste göras med beaktande av de teologiska utgångspunkterna. Rummet ska utvecklas med respekt för dess individuella och arkitektoniska drag. Med tanke på gemenskapen bör möjligheterna att omforma rummet och använda det för olika syften beaktas. Särskilt barnens och ungdomarnas betydelse för gemenskapen uppmärksammades. Ändringar i användningssyftet förutsätter en omsorgsfull helhetsbedömning och grundlig kännedom om kyrkans historia och målen med bevarandet. Förståelse om kyrkorummets värden och betydelser är ett krav. Man måste bedöma hur stora ändringar rummet tål utan att förlora helheten eller de egenskaper som gör det tilltalande för besökarna. Ändringarna bör vara en process och ett mål som inbegriper hela gemenskapen. Ändringar kräver att beslutsfattarna i församlingen eller samfälligheten uppvisar lyhördhet, visdom och långsiktighet.

Genom diskussioner med kulturmiljöexperter kan man försäkra sig om tillräcklig kännedom om byggnadens egenskaper och värdefulla drag och om att konsekvenserna av de föreslagna åtgärderna har beaktats. Troligtvis kommer man även att behöva begrunda förhållandet mellan olika andliga eller kulturhistoriska värden och de nya funktionernas positiva effekter på församlinglivet. En helhetsbedömning kräver tillräckligt med tid. Ändringar ska göras med eftertanke. Dessutom måste rummet gå att återställa. När betydande ändringar på kyrksalen planeras måste det göras utifrån tanken att ändringarna ska hålla över tid – tiotals om inte hundratals år.

Källor och litteratur

I RELIGIÖSA BYGGNADER NU OCH I FRAMTIDEN

Kyrkostyrelsen: Information om kyrkoskatt och skatteredovisning, <https://evl.fi/fakta-om-kyrkan/ekonomi/kyrkoskatt>. Senast hämtad 28.8.2020.

Kyrkostyrelsens cirkulär 13/2018 (på finska), <https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/4001/viewmode=infoview>. Senast hämtad 28.8.2020.

Kyrkostyrelsens framtidskommittés betänkande <https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/4001/viewmode=infoview>. Senast hämtad 28.8.2020.

Kuinka kauan kirkko kestää jäsenkatoa?
"Vuoden 2025 jälkeen alkaa todella tuntua",
<https://yle.fi/uutiset/3-9706960>.
Senast hämtad 25.6.2019.

Kymmenet seurakunnat hurahtivat liitoksiin –
sen sijaan kuntaliitokset ovat täysin jäissä
<https://yle.fi/uutiset/3-9915146>. Senast hämtad
25.6.2019.

Ortodoksisten seurakuntien määrä voi supistua
kolmasosaan nykyisestä – osa tuohtunut, mutta
pääosa seurakunnista valmis jättiremonttiin
<https://yle.fi/uutiset/3-10362731>.
Senast hämtad 25.6.2019.

Puukirkkoryhmän muistio ”Kirkkojen säilymisen
turvaamiseksi” opetusministeriölle 1981. Puheen-
johtajana Pekka Leino.

Statlig finansiering <http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/sp?open&cid=Content2C6CF7>. Senast hämtad
14.1.2019.

Vauraiden kaupunkiseurakuntien odotetaan
osallistuvan taantuvien maaseutuseurakuntien
rahoittamiseen [https://www.kauppalehti.fi/
uutiset/vauraiden-kaupunkiseurakuntien-
odotetaan-osallistuvan-taantuvien-
maaseutuseurakuntienrahoittamiseen/4a50bac0-
093c-3745-ab35-ce7a03967a2f](https://www.kauppalehti.fi/uutiset/vauraiden-kaupunkiseurakuntien-odotetaan-osallistuvan-taantuvien-maaseutuseurakuntienrahoittamiseen/4a50bac0-093c-3745-ab35-ce7a03967a2f). Senast hämtad
25.6.2019.

Befolkningen efter religiöst samfund 2000–2015.
Statistikcentralen. [https://www.stat.fi/til/
vaerak/2015/01/vaerak_2015_01_2016-09-
23_tau_006_sv.html](https://www.stat.fi/til/vaerak/2015/01/vaerak_2015_01_2016-09-23_tau_006_sv.html). Senast hämtad 25.6.2019.

II VAD ÄR FÖRSAMLINGARNAS KULTUREGENDOM?

Den evangelisk-lutherska kyrkans byggda kulturarv

Heinonen M., Lahtinen A. & Räsänen M. 2016.
Reformeista reformaatioon. *Pohjoinen reformaatio*.
Toim. Meri Heinonen ja Marika Räsänen. Turku
Centre for Medieval and Early Modern Studies. S. 9–23.

Hiekkänen, Markus 2003. Suomen kirkot
keskiajalla. Otava.

Knapas, Marja Terttu. Blockpelarkyrkan
är en finländsk specialitet.
[https://www.kulttuuriymparistomme.fi/sv-FI/
Aktuellt/Artiklar/Platser_for_tro_och_forestall-
ningar/Blockpelarkyrkan_ar_en_finlandsk_
special\(38198\)](https://www.kulttuuriymparistomme.fi/sv-FI/Aktuellt/Artiklar/Platser_for_tro_och_forestallningar/Blockpelarkyrkan_ar_en_finlandsk_special(38198)). Senast hämtad 24.9.2019.

Laitinen, Riitta 2016. Kirkkotilan hidas reformaatio.
Materiaaliset ja opilliset muutokset Turun tuo-
miokirkossa. *Pohjoinen reformaatio*, toim. Meri
Heinonen ja Marika Räsänen. Turku Centre for
Medieval and Early Modern Studies. S. 221–237.

Lukkarinen, Ville 2017 (1998). Kuorikosken kirkot ja eurooppalainen rakennustaide. Kirkonrakentajan vapauden rajat 1800-luvun Suomessa. *Fragmentti, muisto, maisema. Ville Lukkarisen kirjoituksia taiteesta ja arkkitehtuurista*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 48. S. 157–170.

Nikula, Riitta 1993. Rakennettu maisema. Suomen arkkitehtuurin vuosisadat. Otava: Helsingfors.

Räsänen, Elina 2016. Ikonoklasmi Suomessa. Keskiajan puuveistosten muodonmuutokset. *Pohjoinen reformaatio*. Toim. Meri Heinonen ja Marika Räsänen. Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies. S. 254–262.

Tuhkanen, Tuija 2008. Kirkon kaunistukseksi ja lahjoittajan kunniaksi. *Henrik Flemingin lahjoitukset Suomen kirkoissa*. SKS: Helsingfors.

Tuhkanen, Tuija 2016. Julista Jumalan sanaa aina kärsivällisesti opettaen. *Pohjoinen reformaatio*. Toim. Meri Heinonen ja Marika Räsänen. Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies. S. 264–268.

Siunauskappelit rakennustyyppinä. Evankelis-luterilaisten seurakuntien siunauskappelit 1917–2000. Terhi Lehtimäki ja Hanna Lyytinen. LOHTU-temahanke. Museovirasto. 2015.

Suomalaista kirkkoarkkitehtuuria 1917–1970. Knapas, Marja Terttu; Tirilä, Soile; Museovirasto. Rakennushistorian osasto. Museovirasto 2008.

Pyhiä pienoismalleja? Näyttely kirkkolaivoista aukeaa. <https://forummarinum.wordpress.com/2016/11/24/pyhia-pienois-malleja-nayttely-kirkkolaivoista-aukeaa/>. Senast hämtad 26.6.2019.

Den ortodoxa kyrkans byggda kulturarv

Архитекторы-строители Санкт-Петербурга: Архитекторы-строители Санкт-Петербурга середины XIX – начала XX века. Авторы-составители Гинзбург А. М. & Кириков Б. М. 1996. Санкт-Петербург: Пилигрим.

Hanka, Heikki 2008. Ortodoksinen kirkkoarkkitehtuuri Suomessa. *Uskon tilat ja kuvat. Moderni suomalainen kirkkoarkkitehtuuri ja -taide*. Toim. Arto Kuorikoski. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura. S. 281–301.

Hirvonen, Sari 2004. Syrjäseudun kirkosta katedraaliksi. Kuopion Pyhän Nikolaoksen kirkon historiaa 1846–2000. Kuopio: Kuopion ortodoksinen seurakunta.

Husso, Katariina 2011. Ikkunoita ikonien ja kirkkoesineiden historiaan. Suomen autonomisen ortodoksinen kirkon esineellinen kulttuuriperintö 1920–1980-luvuilla. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 119. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Husso, Katariina & Kemppi, Hanna 2013. Provenienssin puutteet – Ortodoksinen kirkon esineistä ja niiden tulkinnoista Suomessa. *Identiteettejä – Identiteter. Renja Suominen-Kokkosen juhlakirja*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 45. Helsinki: Taidehistorian seura, 147–162.

Immonen, Olli 1995. Kotkan Pyhän Nikolaoksen kirkon rakennushistoria. *Kotkan Pyhän Nikolaoksen kirkon historia*. Toim. Olli Immonen. Kotka: Kotkan ortodoksinen seurakunta, 15–77.

Johannes, arkkipiispa 1992. Pyhän tilan käsite ortodoksisuudessa – pyhäkkö patristisessä ja kanonisessa perinteessä. *Ortodoksisen pyhäkköjen suunnittelu. Konferenssiraportti*. Toim. Pyhäkkötyöryhmä. Joensuu: Ortodoksinen kirjallisuuden julkaisuneuvosto. S. 40–50.

Kemppi, Hanna 1997. Karjalan ja Petsamon ortodoksisten seurakuntien arkkitehtuuri. *Karjalan ja Petsamon ortodoksiset kirkot ja kirkkotaide. Antreasta Äyräpäähän – hiljaiset kirkot*. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1b. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo. S. 39–165.

Kemppi, Hanna 2017. Kielletty kupoli, avattu alttari. Venäläisyyden häivyttäminen Suomen ortodoksisesta kirkkoarkkitehtuurista 1918–1939. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 123. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Knapas, Marja Terttu 2006. Ortodoksikirkkojen joukossa on rakennushistorian aarteita. Kulttuuriympäristömme.fi. Publicerad 13.1.2006. Tillgängligt på [https://www.kulttuuriymparistomme.fi/sv-FI/Aktuellt/Artiklar/Platser_for_tro_och_forestallningar/Byggnadshistoriska_skatter_bland_de_orto\(38199\)](https://www.kulttuuriymparistomme.fi/sv-FI/Aktuellt/Artiklar/Platser_for_tro_och_forestallningar/Byggnadshistoriska_skatter_bland_de_orto(38199)). Senast hämtad 30.6.2018.

Lag om ortodoxa kyrkan 985/2006.

Martiskainen, Auli 2012. Muistoina ja kokemuksina säilyvä sisätila. Kahden ortodoksisen kirkon muutostöiden tausta, toteutus ja merkitykset. Pro gradu. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto. Tillgänglig på <http://urn.fi/urn:nbn:fi:uef-20120981>. Senast hämtad 12.6.2018.

Mustonen, Tapio 1980. Ortodoksisen kirkkokunnan jälleenrakentaminen. Joensuu: Ortodoksisen kirjallisuuden julkaisuneuvosto.

Ortodoksinen kalenteri pelastuksen vuonna 2018. s.a. [2017], s.l. [Kuopio ja Helsinki]: Suomen ortodoksinen kirkko [ja Maahenki Oy].

Pettersson, Lars 1982. Karjalaismalliset puupyhätöt. *Ortodoksinen kirkko Suomessa*. Toim. Isä Ambrosius & Markku Haapio. Toinen painos. Heinävesi: Valamon luostari. S. 420–464.

Pöykkö, Kalevi 1982. Suomen 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alkupuolen ortodoksiset kirkot. *Ortodoksinen kirkko Suomessa*. Toim. Isä Ambrosius & Markku Haapio. Toinen painos. Heinävesi: Valamon luostari. S. 465–489.

Raivo, Petri J. [1996]. Maiseman kulttuurinen transformaatio. Ortodoksinen kirkko suomalaisessa kulttuurimaisemassa. *Nordia geographical publications* 25:1. Oulu: Oulun yliopisto.

Реброва, Р. В. 2008. Архитекторы дужовного ведомства, виды должностей архитекторы Санкт-Петербургской епархии. *Вестник ВГУ, серия лингвистика и межкультурная коммуникация* 1/2008. Tillgänglig på <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2008/01/2008-01-14.pdf>. Senast hämtad 16.6.2018.

Riikonen, Juha, s.a. [2012]. Odotus, innostus ja täyttymys – Pyhän Elian kirkko 120 vuotta. Tillgänglig på https://www2.ort.fi/sites/default/files/liitteet/ioannis-lampropoulos/Odotus_innostus_ja_t%C3%A4yttymys.pdf. Senast hämtad 30.6.2018.

Roivas, Katariina 2001. Suomen ortodoksisen kirkkokunnan jälleenrakennuskauden ikonitaide. Pro gradu. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. Tillgänglig på <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/11950/karoivas.pdf?sequence=1>. Senast hämtad 14.6.2018.

Det arkeologiska kulturarvet i kyrkliga byggnader på kyrkogårdar och på begravningsplatser

Arkeologisen kulttuuriperinnön opas. <http://akp.nba.fi>. Museovirasto: 2017. Senast hämtad 11.9.2019.

Hiekkänen, Markus 1994. The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 101. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Hiekkanen, Markus 2007. Suomen keskiajan kivi-kirkot. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Uusi täydennetty, kolmas painos, 2014.

Nilsson, Bertil 1992. Till frågan om kyrkans hållning till icke-kristna kultfenomenen. Attityder under tidig medeltid i Europa och Norden. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer I. S.* 9–48.

Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäänökset, tunnistaminen ja suojele. 2009. Toim. Marianna Niukkanen. Museoviraston rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3. <https://www.museovirasto.fi/uploads/Meista/Julkaisut/hist-ajan-muinaisjaannokset.pdf>. Senast hämtad 28.8.2020.

Ruohonen, Juha 2013. Kirkollisen kulttuurin alkulähteillä. Kaarinan Ravattulan varhaiskeskiaikainen kirkko ja kirkkomaa. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2013: 433–440.

III BRA UNDERHÅLL OCH VÅRD AV BYGGNADER

Arvoesineistön hoito. Suomen ev.lut. kirkon kirkkohallituksen julkaisuja 2009:4. Helsinki: Kirkkohallitus.

Att sluta värma en kyrka. Toim. Olof Antell, Johan Karlström. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. 1998.

Broström, Tor; Hård, Marie; Melander, Dan. *Handbok i hållbar energianvändning för kyrkan*. Stockholm: Förlag Verbum. 2008.

Genom samma dörr. Tillgängliga kulturhistoriska objekt. Redaktörer: Selja Flink och Niina Kilpelä. Helsingfors: Tröskeln rf. 2012.

Hautamuistomerkkien hoito. Toim. Marja Terttu Knapas. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 24. Helsinki: Museovirasto. 2003.

Hautausmaiden inventointiopas. Toim. Laura Tuominen. Museoviraston oppaita ja ohjeita 13. Helsinki: Museovirasto. 2015.

Klimatguiden: <https://ilmasto-opas.fi/sv/ilmastonmuutos/suomen-muuttuva-ilmasto/-/artikkeli/74b167fc-384b-44ae-84aa-c585ec218b41/ennustettu-ilmastonmuutos-suomessa.html> Senast hämtad 19.2.2019.

Kirkkojen hoito ja restaurointi. Toim. Marja Terttu Knapas. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 23. Helsinki: Museovirasto. 2003.

Handbok för kyrkans miljödiplom 2012. Publikationer från Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland 2012:5. Kyrkostyrelsen. Helsingfors.

KorjausRYL. Rakennustöiden yleiset laatuvaatimukset. Esiselvitykset ja purkaminen. Rakennustieto-säätiö RTS sr. Helsinki: Rakennustieto Oy. 2016.

Museoviraston korjauskortit. <https://www.museovirasto.fi/fi/palvelut-ja-ohjeet/julkaisut/korjauskortit>. Senast hämtad 11.9.2019.

Samasta ovesta – Saavutettavia kulttuurihistoriallisia kohteita. Toim. Selja Flink ja Niina Kilpelä. Helsinki: Kynnys ry. 2012.

Sankarihautausmaiden perinne, hoito ja kunnostus. Toim. Marja-Leena Ikkala. Museoviraston rakennushistorian osaston ohjeita ja oppaita 2. Helsinki: Museovirasto. 2008.

SFS-EN 15759-1:2012 Bevarande av kulturarv. Specifikationer för styrning av inomhusklimat. Del 1: Riktlinjer för uppvärmning av kyrkor, kapell och andra platser av sakral betydelse.

SFS-EN 16096:2012 Bevarande av kulturarv – Tillståndsbedömning av fast kulturarv.

Talon tarinat – Rakennushistorian selvitysopas. Toim. Marja Sahlberg. Museoviraston rakennushistorian osaston ohjeita ja oppaita 4. Helsinki: Museovirasto. 2010.

Vaivaisukon kunnostaminen. Museoviraston ohje ulkona sijaitsevien vaivaisukkojen hoitoon. Museovirasto 2016. www.museovirasto.fi/uploads/Arkisto-ja-kokoelmapalvelut/Julkaisut/vaivaisukon-kunnostaminen.pdf

Valtiolle rakennettu. Toim. Olli Hakli & Aino Laine. Helsinki: Museovirasto. 2016.

IV RENOVERINGAR OCH FÖRÄNDRINGAR I KYRKLIGA BYGGNADER

Planering av renoveringsprojekt för kyrkor – utredningar och expertsamarbete

Eläköön terva ry. <http://www.pelastetaanterva.fi/>. Senast hämtad 24.9.2019.

Regeringens proposition till riksdagen med förslag till lag om ändring av kyrkolagen 96/2013 rd

Halttunen, Matti; Pihlaja, Pirjo; Voipio, Risto: Kirkkolainsäädäntö 2008. Kirkkolain, kirkkojärjestyksen ja kirkon vaalijärjestyksen kommentaari. Helsinki: Kirjapaja. 2008.

Kirkkojen hoito ja restaurointi. Toim. Marja Terttu Knapas. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 23. Helsinki: Museovirasto. 2003.

Kyrkans energi- och klimatstrategi 2030.

Kyrkostyrelsens cirkulär 12/2017, Byggnadsunderstöd 2018.

Kyrkostyrelsens cirkulär 11/2017, Anvisning för tjärning av spåntak.

Kyrkolag 26.11.1993/1054.

Lag om ortodoxa kyrkan 10.11.2006/985.

Lämpötilan ja ilmankosteuden seuranta Miehkälän, Virolahden ja Johanneksen kirkoissa, Haminan seurakunnan johtava kanttori Kai Huopainen 11.9.2016. Muistio.

Pihkala, Antti: Paanukatot Suomen kirkoissa ja tapuleissa. Tutkimus paanukatoiden rakennushistoriasta ja restaurointikäytännöistä keskiajalta nykyaikaan. Oulun yliopisto, Teknillinen tiedekunta, Arkkitehtuurin osasto, A 49. Väitöskirja 2009.

Suikkanen, Pekka. Urut muutosten kohteena. Muuttuva kirkkorakennus tänään. Helsinki: Kirkkohallitus. 2017. S. 58–63.

Talon tarinat – Rakennushistorian selvitysopas. Toim. Sahlberg. Museoviraston rakennushistorian osaston ohjeita ja oppaita 4. Helsinki: Museovirasto. 2010.

Orgelprojekt i församlingen. Kyrkans delegation för orgelärenden. Helsingfors: Kyrkostyrelsen. 2009.

Konditionsgranskningar och undersökningar av inomhusluft och skadliga ämnen i samband med reparationer och underhåll av kyrkliga byggnader

Allmänna avtalsvillkor för konsultverksamhet 2013.

Kosteus- ja hometalkoot. Homekoiran käyttö kiinteistössä esiintyvien mikrobiperäisten hajujen tarkastuksessa – tilaajan ohje. 2013.

Kosteus- ja hometalkoot. Homekoiraohjaajan toimintaohje, 2013.

Markanvändnings- och bygglag 5.2.1999/132.

RT 18-11085 / KH 90-00500 Liike- ja palvelurakennuksen kuntoarvio. Tilaajan ohje.

RT 18-11086 / KH 90-00501 Liike- ja palvelurakennuksen kuntoarvio. Kuntoarvioijan ohje.

RT 18-11245 Haitta-ainetutkimus. Rakennustuotteet ja rakenteet.

RT 18-11244 Haitta-ainetutkimus. Tilaajan ohje.

Social- och hälsovårdsministeriets förordning om sanitära förhållanden i bostäder och andra vistelseutrymmen samt om kompetenskrav för utomstående sakkunniga 23.5.2015/545.

Hälsoskyddslag 19.8.1994/763.

Hälsoskyddslag 21.12.2001/1383.

Arbetskyddslag 23.8.2002/738.

Statsrådets förordning om säkerheten vid asbestarbeten 25.6.2015/798.

Miljöhandledning 2016. Rakennuksen kosteus- ja sisäilmatekninen kuntotutkimus (Konditionsundersökning av byggnaders inomhusluft och fuktteknik).

Beaktande av arkeologiskt kulturarv vid renoverings- och ombyggnadsprojekt

Ihmislouaineistot Museoviraston kokoelmatyössä. Laadittu 27.10.2014. Museovirasto. 2014. https://www.museovirasto.fi/uploads/Arkeologiset_kokoelmat/Ihmislouaineistot_Museoviraston_kokoelmatyossa_ohje.pdf. Senast hämtad 11.9.2019.

Kuosmanen, Hannu 2016. DNA-tutkimus haastaa hautarauhan, pelisääntöjä halutaan tarkentaa. *Kotimaa PRO*. 1.12.2016.

Museoviraston kokoelmapolitiikka 2014. Opublicerad anvisning. Museovirasto. 2015.

Niukkanen, Marianna (toim.) 2009. Historiallisen ajan kiinteät muinaisjännökset, tunnistaminen ja suojelu. Museoviraston rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3. <https://www.museovirasto.fi/uploads/Meista/Julkaisut/hist-ajan-muinaisjaanokset.pdf>. Senast hämtad 28.8.2020.

Salo, Kati & Niukkanen, Marianna 2007. Arkeologisten hautakaivausten tutkimusmenetelmät. Museoviraston rakennushistorian osaston raportteja 22. <https://www.museovirasto.fi/uploads/Meista/Julkaisut/hautakaivausjulkaisu.pdf>. Senast hämtad 24.9.2019.

Kvalitetsanvisningar för de arkeologiska fältarbetena i Finland. Museiverket. 2016. <https://www.museovirasto.fi/uploads/Arkisto-ja-kokoelmapalvelut/Julkaisut/kvalitetsanvisningar-2016.pdf> Senast hämtad 11.9.2019.

Brandsäkerheten i kyrkor

Can we learn from the heritage lost in a fire? Experiences and practises on the fire protection of historic buildings in Finland, Norway and Sweden. National Board of Antiquities, Department of Monuments and Sites, publication no 26. Helsingfors: Museovirasto. 2004.

<https://www.museovirasto.fi/uploads/Meista/Julkaisut/paloturvallisuusjulkaisu.pdf>

Historiallisten rakennusten paloturvallisuus – näkökohtia ja esimerkkejä. Museovirasto, rakennushistorian osasto. <https://www.museovirasto.fi/uploads/Meista/Julkaisut/historiallisten-rakennusten-paloturvallisuus-esite.pdf>. Senast hämtad 28.8.2020.

Jokinen, Martti: Kirkkojen sammutusjärjestelmät. *Muuttuva kirkkorakennus tänään*. Helsinki: Kirkkohallitus 2017. S. 70–75.

Kirkkojen hoito ja restaurointi. Toim. Marja Terttu Knapas. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 23. Museovirasto 2003.

Brandsäkerhetsguide för kyrkor, Räddningsbranschens centralorganisation i Finland SPEK, 2020.

V VAD KAN EN KYRKA ANVÄNDAS TILL?

Alla dessa kyrkor. Kulturarv, religion och politik. Red. Magdalena Hillström, Eva Löfgren och Ola Wetterberg. Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet 2017. <http://hdl.handle.net/2077/57377>. Senast hämtad 11.9.2019.

Europe's Empty Churches Go on Sale. Wall Street Journal. <https://www.wsj.com/articles/europes-empty-churches-go-on-sale-1420245359>. Senast hämtad 20.8.2019.

Kyrkostyrelsens framtidskommittés betänkande [http://kappeli.evl.fi/kkweb.nsf/c7f32a5129224528c2256dba002d78f0/e3cb4b616646125ec2258050002951a4/\\$FILE/Kirkon%20tulevaisuuskomitea_Mietint%C3%B6.pdf](http://kappeli.evl.fi/kkweb.nsf/c7f32a5129224528c2256dba002d78f0/e3cb4b616646125ec2258050002951a4/$FILE/Kirkon%20tulevaisuuskomitea_Mietint%C3%B6.pdf). Senast hämtad 25.6.2019.

The Past in the Present: Adaptive church re-use. Place Blog. <http://blog.placeni.org/2011/11/past-in-present-adaptive-church-re-use.html>. Senast hämtad 20.8.2019.

Ryökäs, Riikka 2019. Kirkkojen rakentamiseen ja muutoksiin liittyvät oikeudelliset kysymykset. I boken *Saman katon alle. Kirkkotilatyöryhmän mietintö kirkkotilojen kehittämistä yhteisöjen keskuksiksi*. Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 78. Kirkko ja toiminta. Kirkkohallitus, Helsinki 2019. <https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/4001/viewmode=infview>. Senast hämtad 28.8.2020.

Saman katon alle. Kirkkotilatyöryhmän mietintö kirkkotilojen kehittämistä yhteisöjen keskuksiksi. Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 78. Kyrkan och verksamheten. Kyrkostyrelsen, Helsingfors 2019. <https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/4001/viewmode=infview>. Senast hämtad 28.8.2020.

Sjöström, Ingrid 2007. "Kyrkobyggnad till salu" – "Kyrkorum att hyra". Ny användning för gamla kyrkor. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 53: 2007. Red. Bo Lundström. http://media.bebyggelsehistoria.org/pdf/BHT53_2007.pdf. Senast hämtad 24.9.2019.

Bildförteckning

OMSLAG

Soile Tirilä, Museiverket, 2018

I RELIGIÖSA BYGGNADER NU OCH I FRAMTIDEN

- s. 10 Soile Tirilä, Museiverket 2018.
- s. 12 Olli Hakli, Museiverket, 2019
- s. 13 Skärmbild ur Imatras karttjänst,
17.9.2019
- s. 14 Soile Tirilä, Museiverket 2019.
- s. 15 Saara Vilhunen, Museiverket, 2007
- s. 17 Olli Hakli, Museiverket, 2019

II VAD ÄR FÖRSAMLINGARNAS KULTUREGENDOM?

- s. 18 Rovaniemi församling,
Kari Yliräisänen, 2019
- s. 21 Marja Terttu Knapas, Museiverket, 1974
- s. 22 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2008
- s. 23 Olli Hakli, Museovirasto, 2018
- s. 24 ovan till v. Satu Kähkönen, Museiverket, 2019
- s. 24 ovan till v. Martti Jokinen, Museiverket, 1997
- s. 24 nedan Museiverket, Soile Tirilä, 2002
- s. 25 Teuvo Kanerva, Museiverket, 1981
- s. 26 Martti Jokinen, Museiverket, 1998
- s. 27 till v. Lauren Stevens,
Wiki Loves Monuments CC BY 4.0, 2013.
- s. 27 till h. Kaija Kiiveri-Hakkarainen, Museiverket
- s. 29 Martti Jokinen, Museiverket, 1998
- s. 30 Soile Tirilä, Museiverket, 2001
- s. 31 ovan, Soile Tirilä, Museiverket, 2006
- s. 31 Sirkkaliisa Jetsonen, Museiverket, 2019
- s. 32 Lauri Putkonen, 2009
- s. 33 Soile Tirilä, Museiverket, 2018
- s. 35 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2012

- s. 37 Teuvo Kanerva, Museiverket,
Historiska bildsamlingarna, 1978–80
- s. 39 ovan till v. Hanna Kemppi, 2018
- s. 39 ovan till h. Hanna Kemppi, 2010
- s. 39 nere Soile Tirilä, Museiverket, 2018
- s. 40 Hanna Kemppi
- s. 41 ovan, Hanna Kemppi 2011
- s. 41 i mitten, Hanna Kemppi 2007
- s. 41 nedan, Hanna Kemppi 2010
- s. 42 Hanna Kemppi 2014
- s. 43 ovan, Hanna Kemppi 2013
- s. 43 nedan, Päivi Savinainen, 2015
- s. 43 Katariina Husso, 2018
- s. 45 Hanna Kemppi
- s. 46 Hanna Kemppi, 2014
- s. 47 Hanna Kemppi
- s. 48 skärmbild Museiverket
ur fornminnesregistret,
bakgrundsmaterial Lantmäteriverket, 2019
- s. 49 Päivi Maaranen, Museiverket, 2007

III BRA UNDERHÅLL OCH VÅRD AV BYGGNADER

- s. 50 Soile Tirilä, Museiverket, 2019
- s. 52 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2006
- s. 53 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2008
- s. 54 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2009
- s. 55 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2012
- s. 56 till v. Elisa Heikkilä, Museiverket, 2014
- s. 56 till h. Marja-Leena Ikkala, Museiverket, 2016
- s. 57 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2008
- s. 58 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2008
- s. 59 Elisa Heikkilä, Museiverket 2009
- s. 60 Sirkkaliisa Jetsonen, Museiverket, 2012
- s. 61 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2004
- s. 62 båda bilderna Soile Tirilä,
Museiverket, 2018
- s. 64 Martti Jokinen, Museiverket, 1999
- s. 65 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2011
- s. 66 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2006
- s. 67 Marianna Niukkanen, Museiverket, 2005

- s. 68 till v. Elisa Heikkilä, Museiverket
- s. 68 till h. Elisa Heikkilä, Museiverket, 2012
- s. 69 bågge Elisa Heikkilä, Museiverket, 2006
- s. 70 Museiverket, 2005
- s. 71 Sirkkaliisa Jetsonen, Museiverket, 2008
- s. 72 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2014
- s.73 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2009
- s. 74 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2005
- s. 75 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2006
- s. 76 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2011
- s. 77 till v. Martti Jokinen, Museiverket, 1990
- s. 77 till h. Soile Tirilä, Museiverket, 2018
- s. 78 Soile Tirilä, Museiverket, 2006
- s. 79 ovan, Ulla Rahola, 2020
- s. 79 nedan, Elisa Heikkilä, Museiverket, 2012
- s. 80 till v. Olli Hakli, Museiverket, 2018
- s. 80 till h. Elisa Heikkilä, Museiverket, 2019
- s. 81 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2014

IV RENOVERINGAR OCH FÖRÄNDRINGAR I KYRKLIGA BYGGNADER

- s. 82 Soile Tirilä, Museiverket, 2019
- s. 84 Sirkkaliisa Jetsonen, Museiverket, 2017
- s. 86 Soile Tirilä, Museiverket, 2019
- s. 87 till v. Armas Lindgren, Museiverket,
Historiska bildsamlingarna, 1896
- s. 87 till h. Elisa Heikkilä, Museiverket, 2006
- s. 89 ovan, Soile Tirilä, Museiverket, 2018
- s. 89 nedan, Martti Jokinen, Museiverket, 1998
- s. 90 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2013
- s. 91 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2008
- s. 91 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2007
- s. 93 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2008
- s. 95 bågge bilderna: Elisa Heikkilä,
Museiverket, 2007
- s.96 till v. Elisa Heikkilä, Museiverket, 2012
- s. 96 till h. Elisa Heikkilä, Museiverket, 2006
- s. 97 ovan, Sirkkaliisa Jetsonen,
Museiverket, 2017
- s. 97 nedan, Elisa Heikkilä, Museiverket, 2007

- s. 98 Wolmar Westling, Historiska bildsamlingarna,
Museiverket, 1871.
- s. 99 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2006
- s. 100 Sirkkaliisa Jetsonen, Museiverket, 2012
- s. 101 bågge Soile Tirilä, Museiverket 2018
- s. 102 Kasper Järnefelt,
Arkitektbyrå Kasper Järnefelt Ab, 2017
- s.103 Tiina Tervo, 2018
- s. 105 Anu Laurila, Museiverket, 2013
- s. 107 Aapeli Rähä, Vahanen Rakennusfysiikka Oy, 2018
- s. 109 Katariina Laine, Vahanen Rakennusfysiikka Oy, 2014
- s. 110 Tomi Koistinen, Vahanen Rakennusfysiikka Oy, 2017
- s. 112 Päivi Maaranen, Museiverket, 2007
- s. 113 Päivi Maaranen, Museiverket, 2008
- s. 114 Mika Sarkkinen,
Norra Österbottens museum, 2018
- s. 115 Päivi Maaranen, Museiverket, 2016
- s. 117 till b. Olli Hakli, Museiverket, 2019
- s.117 till h. Olli Hakli, Museiverket, 2019
- s. 118 till v. Marja-Leena Ikkala, Museiverket, 2016
- s. 118 till h. Sirkkaliisa Jetsonen, Museiverket, 2019
- s. 119 till v. Sirkkaliisa Jetsonen, Museiverket, 2012
- s.119 till h. Elisa Heikkilä, Museiverket, 2011
- s. 120 Olli Hakli, Museiverket, 2019
- s. 121 till v. Tuomas Koskialho, SPEK
- s. 121 till h. Elisa Heikkilä, Museiverket, 2009
- s. 122 Olli Hakli, Museiverket, 2019

V VAD KAN EN KYRKA ANVÄNDAS TILL?

- s. 124 Sirkkaliisa Jetsonen, Museiverket, 2019
- s. 127 ovan, Pentti Mansukoski, Elfhill,
Kyrkans bildbank
- s. 127 nedan, Tom Norrgrann, Kyrkans bildbank
- s. 128 till v. Olli Hakli, Museiverket, 2018
- s. 128 till h. Sirkkaliisa Jetsonen, 2019
- s. 129 ovan, Soile Tirilä, Museiverket, 2018
- s. 129 nedan, Sirkkaliisa Jetsonen, 2019
- s. 130 Elisa Heikkilä, Museiverket, 2009
- s. 131 Sirkkaliisa Jetsonen, Museiverket, 2018
- s. 132 Sirkkaliisa Jetsonen, Museiverket, 2018
- s. 135 Soile Tirilä, Museiverket, 2018

Vad är kyrkligt byggnadsarv? Hur kan kyrkliga byggnader vårdas i enlighet med deras värden?

Vård och restaurering av kyrkliga byggnader är en handbok om rutiner för underhåll, planering av renoverings- och ombyggnadsprojekt, administrativa frågor kring vård samt beställning av undersökningar och utredningar som krävs för projektet. Handboken är till för representanter för beställaren, byggherrar, planerare, entreprenörer och dem som ska utföra arbetena.

Handboken tjänar som stöd för beslutsfattandet i församlingarna. Informationen kan utnyttjas vid vården av olika religiösa byggnader.

Museovirasto
Museiverket